دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە ئێران

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری
*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسەر: بەدران ئەحمەد حەبیب
* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، گەڕەکی خانزاد، هەولێر
س. پ. ژمارە: ١
www.araspublisher.com

دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە ئێران

پرۆفیسۆر یان یەرپە

زانکۆی لوند
یارمەتیدەری پرۆفیسۆر سوننە پێرسۆن
زانکۆی یۆتەبۆری

وەرگێڕانی لە سویدییەوە

فایەق سەعید

پێشکەشە: بەسۆزی دایکم

ناوی کتێب: دابەشکردنی دەسەڵاتەکان لە ئێران
نووسینی: پرۆفیسۆر یان یەرپە
وەرگێڕانی لە سویدییەوە: فایەق سەعید
بڵاوکراوەی ئاراس- ژمارە: ٣٢٥
دەرهێنانی هونەری: بەدران ئەحمەد حەبیب
دەرهێنانی بەرگ: ئاراس ئەکرەم
هەڵەگری: هەندرێن شێرزاد
هەڵەگریی سەر کۆمپیوتەر: عەزیز عەبدولخالیق
سەرپەرشتیی چاپ: ئاورەحمانی حاجی مەحموود
چاپی یەکەم ، هەولێر- ٢٠٠٤
لە کتێبخانەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕۆشنبیری و هونەر لە هەولێر ژمارە (٤٠٥)ی ساڵی ٢٠٠٤ی دراوەتێ

ئەم کتێبەی لە بەردەستاندایە دەبوو بەشێک بووایە لە کتێبی "دابەشکردنی دەسەڵات" کە لە دیسامبەری ٢٠٠٣ دا چاپ کرا و لە بەهاری ٢٠٠٤ دا لە سوید خەڵات کرا، بەڵام لەبەر هۆیەکی تەکنیکی کە لە دەستی مندا نەبوو ئەو کارە نەکرا. ئەم بەرهەمە ناودارترین پرۆفیسۆری ئیسلامناسی سوید Jan Hjärpe بەهاوکاری لەگەڵ یارمەتیدەری پرۆفیسۆر Sunna Persson نووسیویانە و لە لایەن دەزگای SNS ی سویدییەوە لە ساڵی ٢٠٠٤ دا لە چاپێکی تازەدا بڵاو کراوەتەوە. ئەم وەرگێڕانە لەو چاپەی سەرەوە کراوە بەکوردی. ڕێز و سوپاسێکی زۆرم بۆ پرۆفیسۆری ناوبراو هەیە کە لەسەر داواکاری خۆم پێشەکییەکی تایبەتی لە مانگی مای ئەمساڵدا بۆ چاپە کوردییەکە نووسیوە. هەروەها ڕێزم بۆ کاک ئەحمەدی ئەسکەندەری هەیە کە بەکتێبەکەدا چووەوە و لە بری من ئەرکی نووسینی پێشەکییەکەی گرتە ئەستۆی خۆی.

ماوەتەوە بڵێم نووسەرەکان شەش پەراوێزیان نووسیوە کە بریتین لە پەراوێزەکانی (١، ٢، ٣، ٤، ٦، ١٣) و من بەپیتی "ن" لە پەراوێزەکانی خۆم جیام کردوونەتەوە.

فایەق سەعید

ستۆکهۆڵم ٢٠٠٤/٧/٢٠

ئەم کتێبەکە

«دابەشکردنی دەسەڵاتەکان - کۆماری ئیسلامی ئێران» کە لە لایەن پرۆفیسۆری ئیسلامناس «یان یەرپێ» و یاریدەدەری پرۆفیسۆر «سوننێ پێرسۆن»ەوە نووسراوە بەشێکە لە کتێبێک لە ژێر سەردێڕی «سیستەمی سیاسی وڵاتانی دەرەوە» . ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەیەکی زانستییانەیە لەسەر سیستەمی سیاسی وڵاتانی بەریتانیا ، فەرانسە ، ئەمریکا ، ئەڵمان، ژاپۆن، ڕووسیا ، چین، کینیا و تانزانیا و هەروەها ئێران کە بەتایبەت بۆ زانکۆکان نووسراوە.

یەکەم جار ساڵی ١٩٨٩ پرۆفیسۆر یان یەرپەم لە کۆبوونەوەیەکدا بینی کە خاچی سووری سوید بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر دۆزی کورد دایینابوو. لەو کۆبوونەوەدا یان یەرپێ وتارێکی بەنرخی پێشکەش کرد و سەرنجی بەشدارانی بەوە ڕاکێشا کە دوو پرسیاری ئاراستەکردن. یەکەم: بەرزترین دەسەڵاتی ئایینی تۆ کێیە؟ دووەم ئایینی فەرمی (ڕەسمی) بۆ دادەنرێت؟ هەر کەسە و بەشێوەیەک وەڵامی دایەوە بەڵام وەڵامەکەی خۆی سەرنج ڕاکێش بوو بەتایبەت بۆ کەسێکی وەکو من کە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە هاتبووم و بەتەواوی دەمزانی دەسەڵاتی حکوومەتی ئایینی لە کردەوەدا چ ئاکامێکی لێ دەکەوێتەوە. وەڵامی پرسیاری یەکەمی ئاوا دایەوە: بەرزترین دەسەڵات بۆ هەر کەسێک سەر بەهەر ئایینێک بێت هەر خودی خۆیەتی! واتە ئەگەر دەسەڵاتێکی بەرز لە سەرەوە دابنرێت ئەوا دەبێ لە قسەی دەرنەچیت و هەر چۆنێک ئەو ئەمری کرد هەر دەبێ وا بکەیت و ئەمەش دوورە لە ئازادی و دیموکراسی و سەربەستی تاکە کەس.

وەڵامی پرسیاری دووەمیش ئەوە بوو کە ئایینی ڕەسمی لە وڵاتێک دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەوانەی لە دەرەوەی ئەو ئایینە بن لە هێندێک لە مافەکانی شارۆمەندان (هاوڵاتیان) بێ بەری دەکرێن. مافی تەواو هەر بۆ

دانیشتوانی سەر بەئایینە ڕەسمییەکەیە نەک بۆ هەموو تاکەکانی وڵات.

کاتێک کاک فایەق سەعید ئاگاداری کردمەوە لە وەرگێڕانی ئەم باسە، دەستخۆشانەم لێ کرد و داواکەیم بۆ نووسینی پێشەکییەک بەخۆشییەوە قبووڵ کرد. ئەم چەشنە باس و بابەتانە بۆ کتێبخانەی کوردی زۆر پێویستن و بەتایبەت لە کاتێکدا کە خوێندکارانی کوردی زانکۆکانی دەرەوەی وڵات کەمتر خۆیان لەم بابەتانە داوە. دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامی لە ئێران، چاو خشاندنێک بەسەر ڕووداوەکانی بەتایبەت پاش ڕاپەڕینی ١٩٩١ لە باشووری کوردستان و پەیدابوونی چەندەها حیزب و ڕێکخراو و دامودەزگای ئایینی لە کوردستان و لە دەرەوەی وڵات، هەروەها ئاڵوگۆڕەکانی پاش یازدەی سێپتامبر هەموو ئەمانە پێویست بوونی لێکۆڵینەوەی بابەتیانە و قووڵ لەسەر ئایین و کاردانەوەی لە کۆمەڵگادا دەستنیشان دەکەن. فاکتەرێکی تازە کە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر کورد هەیە ئەوەیە کە پاش ڕووخانی ڕژێمی سەدام، شیعەکان بەهەموو باڵەکانیانەوە ڕۆڵێکی گرینگیان لە مەیدانی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا پەیدا کردووە لە عێراق و هەروەها موسڵمانانی سوننەش بۆ بەرەنگاربوونەوەی شیعەکان و بۆ ڕاوەستان لە بەرامبەر ئەمریکا لە ناوچەکەدا کەوتوونەتە جموجۆڵێکی تایبەت. کورد بۆ دانانی ستراتیژی خۆی و گەڵاڵەی داهاتووی پێویستی بەوە هەیە کە بەوردی لە ئاکامەکانی بەدەسەڵات گەیشتنی ئەم هێزە ئایینیانە بکۆڵێتەوە و پێم وایە نووسراوەکەی یان یەرپێ هەنگاوێکی گرینگە بۆ ڕوونکردنەوەی چەند لایەنێکی یاسایی، کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەو کۆمەڵگایەی کە دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی سیاسی ئایینەوە.

پرۆفیسۆر یان یەرپێ بەحوکمی ئەوەی کە ئیسلامناسە، هەم قورئان و هەم کتێبە ئایینییەکانی دیکەی بەوردی خوێندووەتەوە و لە نزیکەوە ئاگاداره لەسەر ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و وڵاتانی ئیسلامی. زۆر جار لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی سوید وەکو لێکۆڵەر و شارەزایەک لەسەر ڕووداوەکانی جیهانی ئیسلام گفتوگۆی لەگەڵ دەکرێت. لە خودی

سویدیش لەو بوارانەدا کە دەگەڕێتەوە سەر چۆنیەتی باری ژیان و تێکەڵاوبوون یان هەڵاواردنی بێگانەکان و هەروەها باسی کەمایەتییە ئایینییەکان وەکو پسپۆڕێک ڕاوێژی لەگەڵ دەکرێت و لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنی ئەم وڵاتەدا سیمایەکی ناسراوە.

بەتایبەت پاش ڕووداوەکانی ١١ی سێپتامبر ئەوە ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە کە ژمارەیەک لە لاوان و گەنجانی کورد و سەر بەنەتەوەکانی دیکەش لە دەرەوەی وڵات ڕوویان کردووەتە ئیسلامی سیاسی و سەرەڕای خوێندەواری و تێکەڵاوی زۆر لەگەڵ کۆمەڵگای ڕۆژئاوا پەسنی توندڕەوە ئیسلامییەکان دەدەن. هەر کەسێک دڵی بۆ دواڕۆژی ئەم لاوانە و هەروەها کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لێ بدات، ناتوانێت هەر تەنها بەدژایەتی کردن و لە دوورەوە نەفرەت کردن لە توندوتیژی و تیرۆریزم بەرەنگاری توندڕەوی ڕێکخراوە سیاسییە ئیسلامییەکان و ڕێبەرەکانیان ببێتەوە. بەڵکو گرینگ ئەوەیە بزانرێت هۆی ئەم ڕوو تێکردنەی لاوانی کورد و ئەوانەی دیکە چییە و ئەوە چ بۆشاییەکە لە کۆمەڵگادا کە هێزی کۆنخواز و پاشکەوتووی وەها پڕی دەکەنەوە کە نموونەی حکوومەت کردنەکەیان لە ناو تالیبانی ئەفغانستان و یان لە لای لایەنگرانی ئەوان لە کوردستان و لە ئاسیا و ئەفریقا دەبینرێتەوە. دەبێ هەنگاوی پێشگیرانە هەڵبگیرێت پێش ئەوەی گەنجەکان بکەونە ناو داوی ڕێکخراوە توندڕەوە ئیسلامییەکانەوە. پرۆفیسۆر «یان یەرپێ» لەو کەسانەیە کە بەپەرۆشی دواڕۆژی نەوەی تازەیە.

یان یەرپە باسێکی دەوڵەمەند لەسەر سێکولاریسم (عیلمانیەت) دەکاتەوە و بۆ نموونە دەڵێ: «پێش مەرجی سێکولاریسم ئەوەیە کە هەموو کەس لە بەرامبەر یاسادا بەرامبەر بێت». لێرەدا باسی سوید دەکات کە لەوێ ئایین هەڵوێستەیەکی تاکە کەسە و هیچ چەشنە کاردانەوەیەکی نییە لەسەر شارۆمەندێتی (هاوڵاتی بوون) و یان جێگا و شوێنی تاکە کەس لە کۆمەڵگادا. دواتر باسی تورکیا و سیستەمی سێکولاری ئەوێ دەکات و

سەرنجێک لە یاسای بنەڕەتی میسر ئەداتەوە کە لەوێدا شەریعەت وەکو «سەرەکیترین سەرچاوەی یاسادانان» هاتووە. بەڵام پەرلەمانێکیان هەیە کە یاسا دادەنێت.

لێرەوە دەچێتە سەر باسێکی گرینگ واتە «سەربەست بوون لە هەڵبژاردنی ئاییندا» لە ئێران. نموونەی مامۆستایەکی زانکۆ دێنێتەوە کە دەبێ بەشداری نوێژی جومعە بکات نەک لەبەر ئەوەی خۆی لە ڕوانگەی ئایینەوە بەپێویستی دەزانێت بەڵکو لەبەر ئەوەی کە ئەگەر نەچێت بۆ ئەو نوێژە کارەکەی لە دەست دەدات. لە ئێران مرۆڤ ناچارە سەر بەئایینێک بێت لە ئایینە ڕەسمییەکان. هەر بۆیەش باوەڕی ئایینی تاکەکانی کۆمەڵگا تۆمار دەکرێت و ئیتر لەوە دەردەچێت کە هەڵوێستەیەکی تاکە کەسی بێت. بەبۆچوونی یان یەرپێ لە وڵاتێکی وەکو ئێران «ئازادی ئایین مانای ئەوەیە کە شارۆمەندان مافیان هەیە لە بەرامبەر یاسادا جیاواز بن»! واتە کەسانی سەر بەکەمە ئایین و ئایینزاکان ڕاستە سەربەستن لە هێندێک بواری ئایینی خۆیاندا بەڵام لە زۆر شتی دیکەدا دەکەونە ژێر دەسەڵات و یاسای ئایینی سەرەکی وڵاتەکە.

لە دونیای ئیسلامدا بەپێی لێکدانەوەی پرۆفیسۆر یان یەرپێ ڕەهەندەکان بەرامبەر بەیەک ڕادەوەستن: لە بواری کاروباری ئایینیدا سێکولاریسم دژ بەئیسلامیسم دەوەستێت و لە بواری لێکدانەوەی ناوەڕۆکی ئاییندا نەریتگرایی دژ بەمودێرنیسم دەوەستێت. ئایین وەکو دانانی ڕەسم و یاسایەک دەبینرێت کە دەبێ بۆ کۆمەڵگا دابنرێت بەبێ ڕەچاوکردنی ئەوەی کە ئایا تاکەکانی کۆمەڵگا باوەڕیان بەئایینەکە هەیە یان نا.

یاسای کۆماری ئیسلامی ئێران یەکەم یاسای بنەڕەتی نووسراوە لە جیهاندا کە لە گوێن پرۆفیسۆر یەرپێ بەکردەوە و پڕاوپڕ لەسەر بناغەی بیری ئایینی بۆ دامەزراندنی یاسا و ڕێسای کۆمەڵگا دامەزراوە و هەر

بۆیە لێکۆڵینەوە و دانە بەرباسی ئەم یاسایە گرینگییەکی تایبەتی هەیە. ئەم یاسایە تایبەتمەندی شیعەگەری هەیە و گرینگترین چەمکەکەیشی ویلایەتی فەقیهە. هەروەها ئەرکی سەرشانی دەوڵەت ئەوەیە کە بزانێ ئایا یاسای خودایی بەڕێوە دەچێت یان نا! بەواتایەکی دیکە نەک دین لە دەوڵەت جیا نییە، بەڵکو دەوڵەت بەتەواوی ئیسلامییە. لێرەدا جێگای خۆیەتی ئاماژە بەو ڕاستییە بکرێت کە لە ئێران نەک هەر لە ناو ڕووناکبیرانی سێکولار و لە ناو بەرەی ئۆپۆزیسیۆنیدا، بەڵکو تەنانەت لە ناو هێندێک لە توێژەران و ڕووناکبیرانی موسڵمانی بەناوبانگی ناوخۆی ئێرانیشدا لایەنگری لە جیاکردنەوەی ئایین لە دەوڵەت زۆر پەرەی گرتووە.

خاڵێکی سەرنج ڕاکێشی باسەکەی لێرەدا ئەوەیە کە ئەڵێ لە کۆماری ئیسلامی ئێراندا ئەرکی پەرلەمان نەک دانانی یاسا بەڵکو تەفسیر و وەرگێڕانی ئەو یاسایانەیە کە پێشتر لە لایەن خوداوە دانراون. دیارە لەوەها سیستەمێکیشدا وەستان لە بەرامبەر یاسا و پەیڕەویی نەکردنی ئەو یاسایە وەنەبێت بەکردەوەیەکی یاسا شکێنەرانە دابنرێت بەڵکو «شەڕە لە دژی خودا» و ئەوەش تاوانێکی گەورەیە و هەر بەو پێیەش سزا دەدرێت. ئەمەیە مەترسی گەورە لەسەر ئازادی و دیمۆکراسی و مافی تاکە کەس لە کۆمەڵگای ئایین سالاردا.

یان یەرپێ لەم بەشەی کتێبەکەدا لەسەر کوردستان هیچی نەنووسیوە. هۆیەکەشی ڕەنگە ئەوە بێت کە پرسی کورد لە کوردستانی ئێران تێکەڵ بەئایین نابێت و دەکەوێتە خانەی خەباتی ئازادیخوازانە و نەتەوایەتییەوە. ڕاستە زۆربەی کوردەکان موسڵمانی سوننین بەڵام لە کوردستان شیعەش زۆرن و هەروەها خەڵکی سەر بەهەموو ئایین و باوەڕەکانی دیکەش هەن. لێرەدا پێویستە بگوترێت کە سەرەڕای ئەوەی لە مێژوودا زۆر جاران ڕێبەرایەتی بزووتنەوە نەتەوایەتییەکانی کوردستان بەدەست کەسایەتی ئایینییەوە بووە، خودی بزووتنەوە سیاسییەکانی کورد سێکولار بوون و هیچ کامیان ئامانجیان دانانی حکوومەتێکی ئیسلامی - کوردی نەبووە.

لە وەرگێڕانی ئەم بابەتەدا وەرگێڕ واتە کاک فایەق لەبەر گرینگ بوونی بابەتەکە، دەقی هێندێک لە برگە و مادەکانی «قانون اساسی» ئێرانی بەفارسی نووسیوەتەوە کە ئەمەش کارێکی باشە و بەتایبەت ئەو کەسانەی فارسی تێ دەگەن باشتر لە ناوەڕۆکی باسەکە نزیک دەبنەوە.

ئەو شوێنانەی کە وشەکان بەلاتین نووسراون لەبەر ئەوەیە کە نووسەرانی بابەتەکە لەبەر ئاشناکردنی خوێنەری سویدی بەدەقی چەمکە عەرەبی و ئیسلامییەکان بەو شێوە نووسیویانە. لە کۆتاییدا دەستخۆشی دەکەم لە کاک فایەق بۆ وەرگێڕانی ئەم بابەتە بەپێزە و هیوادارم خوێنەرانی کورد کەڵکی زۆری لێ وەربگرن.

ئەحمەد ئەسکەندەری

ستۆکهۆڵم

بەهاری ٢٠٠٤

پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی کوردی

فارسەکان گەورەترین گرووپی نەتەوەیین لە ئێراندا و نزیکەی نیوەی دانیشتوانی وڵاتەکە پێک دێنن. فارسی زمانی فەرمی ئێرانە و لە ئیدارەکانی دەوڵەتیشدا هەر ئەم زمانە بەکار دێت. لە دوای ئەمانەوە تورک زمانەکان بەدووەمین پلە دێن و لە ناو ئەم گرووپەشدا ئازەرییەکان گەورەترین بەش پێک دێنن. تورکەکان یان تورک زمانەکان نزیکەی یەک لەسەر پێنج یا پچێک زیاتر لە دانیشتوانی ئێران پێک دێنن. بەدەر لە فارسەکان، ئازەرییەکان زیاتر لە هەموو گروپە نەتەوەییەکانی دیکە خۆیان لە ناو پێناسەی نەتەوەیی ئێراندا گونجاندووە یا تواندۆتەوە. بوونی هەندێ نائارامی و داواکاری دان پێدانان بەزمان و کولتووری نەتەوەیی ئازەرییەکان، هیچ لەو خۆگونجاندنەی ئەوان ناگۆڕێت. مرۆڤ دەتوانێ ئەوەش یاداشت بکات کە لە ناو ئازەرییەکانیشدا جۆرە دژایەتیکردنێکی خومەینیزم هەیە، بۆ نموونە ئەو گرووپانەی خۆیان لە دەوری ئایەتوڵڵا شەریعەتمەداری کۆ کردبووەوە و پشتیوانیان لە ڕەخنەکانی ئەو دەکرد سەبارەت بەتەفسیری خومەینی بۆ پرنسیپی ویلایەتی فەقیە. ئەم ڕەخنانەی شەریعەتمەداری بوونە هۆی ئەوەی ناوبراو چەندین ساڵ دەستبەسەر بێت. دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین کە مەهدی بەزرگانیش کە بەئەندازەی شەریعەتمەداری بەرامبەر بەخومەینیزم ڕەخنەگر بوو، ئازەری بوو. یادکردنەوەی ساڵڕۆژی لە دایک بوونی پاڵەوانی سەدەکانی ناوەڕاست باباکس، لە قۆناغی داهاتوودا دەبێتە مانیڤێستی ناسیونالیزمی ئازەری. مەحموود عەلی چێهرەگانی کە گەورەترین داکۆکیکەرە لە مافی ئازەرییەکان، ئەوڕۆکە لە واشنتۆن دەژی.

هەروەها تورکمانەکانیش تا ڕادەیەک بەگرووپێکی گەورە دەژمێردرێن. بەلوچەکان و عەرەبەکان و بەختیارییەکانیش لە گرووپە نەتەوەییە

گرینگەکانی تری ناو ئێرانن.

کورد کە نزیکەی ٥٪ - ١٠٪ دانیشتوانی ئێران پێک دێنن، پێناسەیەکی کولتووری زۆر دیار و تایبەتی خۆیان هەیە کە جیایە لە پێناسەی فارسەکان، ئەگەرچی هەردوو زمانەکەش سەر بەهەمان خێزانن (زمانی هیندۆ - ئێرانی). شێوە دیالێکتی سۆرانی زیاتر لە نێو کوردی ئێراندا بەربلاوە. دەبێ مرۆڤ ئەوەش یاداشت بکات کە کورد بەڕادەیەکی زۆر زیاتر لە گروپەکانی دیکەی ئێران مۆرکی تریبالیزمیان پێوە دیارە: بنەمای خێڵەکی حیزبەکان بەبەشێکی گرینگی پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەژمێردرێ. ئەم کارەش بەڕوونی دەتوانرێ لەوەدا ببینرێت کە (بۆ نموونە) شووکردن و ژنهێنانی نێوان ئامۆزا و پورزاکاندا (یا نێوان خزمە نزیکەکاندا) بەشتێکی ئاسایی لە قەڵەم دەدرێت. هەروەها دەبێ ئەو نەریتەش یاداشت بکەین کە ژنانی کورد بەڕادەیەکی گەورە بەشداری لە ژیانی کۆمەڵگادا دەکەن.

زۆربەی هەرە زۆری کورد سوننی مەزهەبن (شافیعی)، بەڵام بەشێکی باشی کوردی ئێران شیعی مەزهەبن. سۆفیگەرایی (قادری و نەقشبەندی و ئەهلی حەق) ڕۆڵی تایبەتی خۆیان دەگێڕن.

ناسیونالیزمی کوردی (بەداواکردنی ئۆتۆنۆمی) لە عێراق و تورکیادا بەهێزە و لە سوریا و ئێرانیشدا بزووتنەوەیەکی دیارە. ژیانی کۆماری مەهاباد (١٩٤٦ - ١٩٤٧) کە بەیارمەتی شورەوی هاتە ئەنجام زۆر کورت خایەن بوو. بەڵام دەبێ ئەوەشمان لە یاد نەچێت کە زۆربەی هەرە زۆری کوردی ئێران بەشدارییان لە ریفراندۆمەکەی ساڵی ١٩٧٩دا نەکرد کە بەمەبەستی پایەدارکردنی کۆماری ئیسلامی ساز کرا. کورد لە ساڵەکانی ١٩٧٩ و ١٩٨١دا ڕاپەڕین و شۆڕشی خۆیان ساز کرد، بەڵام لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە سەرکوت کرانەوە. لەو سەردەمەشەوە باری نائارامی لە ناوچەکانی ئەواندا لە پێناوی بەدەستهێنانی جۆرە

ئۆتۆنۆمییەک بەردەوامیی هەیە.

ناکۆکییەکانی نێوان شورای نگهبان و پەرلەمانی ئێران بەگرتنی بەهرۆز گێلانپایە، سەرۆکی دەزگای ڕاگیری دەوڵەتی لە ئۆکتۆبەری ٢٠٠٢دا دەستی پێ کرد. شورای نگهبان ئەوی بەهۆی سازدانی ڕاگیرییەکەوە تاوانبار کردبوو کە بەپێی ئەنجامەکانی ئەو ڕاگیرییە زۆربەی ئێرانییەکان پشتگیری ئەوەیان دەکرد کە دیالۆگ لە نێوان ئێران و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بەرقەرار بێت. گێلانپایە بەجاسووسی تاوانبار کرا. پەرلەمان کە خۆی داوای لە گێلانپایە کردبوو بۆ ئەوەی ئەو ڕاگیرییەی بۆ ئەنجام بدات، تکای لە شورای نگهبان کرد کە واز لە داواکەی خۆیان بێنن و ئەو پرۆسەیە لە دژی گێلانپایە بوەستێنن. سەرۆک خاتەمی داخستنی ئەو دەزگایەی گێلانپایەی مەحکوم کرد. لە نۆڤەمبەری هەمان ساڵدا دوو یاسا بۆ پەرلەمان پشنیاز کران و قسەیان لەسەر کرا. لە یەکەمیاندا پێشنیازی ئەوە کرابوو کە شورای نگهبان چیتر مافی ئەوەی نەبێ بڕیاری ئەوە بدات کە کێ بۆی هەبێ یا نەبێ خۆی بۆ هەڵبژاردنەکان کاندید بکات. لە دووەمیشیاندا پێشنیازی ئەوە کرابوو کە سەرۆک کۆماریش بواری ئەوەی بۆ برەخسێنرێت بۆ ئەوەی بتوانێ ئەو بڕیارانە هەڵبوەشێنێتەوە کە لەگەڵ یاسای بنەڕەتیدا هاودژن یا ناکۆکن. پەرلەمان لە ١٠ی نۆڤەمبەردا دەنگی بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتەکانی سەرۆک کۆمار دا.

خۆپیشاندانی خوێندکاران لە پێناوی بەرفراوانکردنەوەی ئازادییەکان لەم ماوەیەدا زۆر بوون. بەڵام شورای نگهبان هەموویانی سەرکوت کرد و ئامادە نەبوو واز لە دەسەڵاتەکانی خۆی بێنێ.

لە ١٥ی مارسی ٢٠٠٣دا سەرۆک خاتەمی و سەرۆکی پەرلەمان مەهدی کەڕوبی لە گەرمەی گفتوگۆکاندا لەگەڵ شورای نگهباندا هەردووکیان کۆبوونەوەیان بەجێ هێشت. ئەم کارەی ئەوان پرۆتێستێک بوو دژ

بەخراپەکارییەکانی ڕابەرە کۆنسێرڤاتیڤەکان بەمەبەستی تێکدانی پرۆسەی ریفۆرمخوازی حکوومەت و هەروەها دژ بەزیادکردنی بودجەی شورای نگهبانیش بەڕێژەی ۵۰٪ . لە مای ۲۰۰۳یشدا خاتەمی دووبارە ڕەخنەکانی خۆی لەو ڕابەرە ئاییینیانەی بەربەستیان لە بەردەم ریفۆرمدا دانابوو، دووبارە کردەوە.

لە هاوینی هەمان ساڵدا ڕیزێک خۆپیشاندان لە لایەن خوێندکارانەوە قەراری گرت، بەڵام ئەمجارەیان دژ بەخاتەمیش بوو چونکە ئەمیش سیاسەتێکی زۆر وریانۆکانەی پیادە دەکرد. لە ناوەڕاستی مانگی شەشی ۲۰۰۳یشدا ۲٤۸ ڕەخنەگری ڕژێم لە بڵاوکراوەیەکدا ئەوەیان ئاشکرا کرد کە میللەت مافی تەواوی هەیە کە ڕەخنە لە ڕابەر (عەلی خامەنەیی) و شورای نگهبان بگرێ و تەنانەت لە کاریش دەریان بکات. بەشێوەیەکی دی ئەو ۲٤۸ کەسە پشتگیرییان لەو ۱۳۲ ئەندامەی پەرلەمان کرد کە داوای ریفۆرمیان دەکرد. لە سەرەتای ئەمساڵدا (۲۰۰٤) پارتەکەی خاتەمی هەڕەشەی ئەوەی کرد کە بەشداری لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەماندا نەکات، چونکە شورای نگهبان ناوی ۳٦۰۵ کاندیدی لە کۆی ۸۱۵۷ کاندید (کە ۸۳ کاندیدیان ئەندامی پەرلەمان بوون) ڕەت کردەوە. هەروەها لە ۲۱ی جەنیوەری ۲۰۰٤یشدا تەواوی فەرمانداره‌کانی ئێران داوای دواخستنی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانیان کرد. لە لایەکی ترەوە شورای نگهبان ئەوەی قبوڵ کرد کە ۱/۳ی ئەو کاندیدانەی پێشتر ناوەکانیانی ڕەت کردبووەوە، بەشداری هەڵبژاردنەکان بکەن. لە یەکی فابریوەریدا ۱۰۹ پەرلەمەنتار دەستیان لە کار کێشایەوە و شورای نگهبانیشیان بەهێنانە کایەوەی دەسەڵاتێکی تاڵیبان ئاسا تاوانبار کرد.

"حزب مشارکت اسلامی" کە لە لایەن براکەی خاتەمییەوە سەرکردایەتی دەکرا بڕیاری ئەوەی دا کە بەشداری هەڵبژاردنەکان نەکات. خامەنەییش لە لای خۆیەوە بڕیاری ئەوەی دا کە هەڵبژاردنەکان دوا نەخات بۆ کاتێکی تر. سەرئەنجام ۱۲۵ پەرلەمەنتار لە کۆی ۲۹۰ دەستیان لە کار کێشایەوە.

بەڵام دواتر خاتەمی پەشیمان بووەوە هەڵبژاردنەکانیش لە ۲۰ی فابریوەریدا ئەنجامیان گرت. لەم کاتەدا شورای نگهبان ناوی ۲۵۳۰ کاندیدی (لە کۆی ۸۱۵۷) ڕەت کردەوە. یەکێک لەو ناوانە ڕەزا خاتەمی بوو کە سەرکردایەتی "حزب مشارکت اسلامی" دەکرد. سێ ڕۆژ بەر لە هەڵبژاردنەکان، واتە لە ۱۷ی فابریوەریدا شیرین عەبادی (وەرگری خەڵاتی نۆبێل) بڕیاری ئەوەی دا کە بەشداری هەڵبژاردنەکان نەکات. لە ۱۸ی فابریوەریشدا ئەندامەکانی پەرلەمان لە نامەیەکی سەرئاوەڵادا ڕەخنەیان لە خامەنەیی گرت.

بەم شێوەیە لە ۲۰ی فابریوەریدا هەڵبژاردنەکان ساز درا بەڵام ڕێژەیەکی کەم (۵۱٪) لە خەڵک بەشدارییان تێدا کرد. ئەم ڕێژەیە لە شارە گەورەکاندا لەوەش کەمتر بوو (لە تاران ۲۸٪). سەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان وەکو شتێکی چاوەڕوانکراو بەسەرکەوتنی زۆرینەی کاندیدە "کۆنسێرڤاتیڤەکان" کۆتایی هات. بەم شێوەیە شەرعیەتی سیاسی پەرلەمان نیشانەی پرسیاری کەوتە سەر و لەسەر ئاستی درێژخایەنیشدا ئەوە دەردەکەوێ کە نەوەی نوێ ئەمڕۆ ناڕەزایی خۆی بەرامبەر بەسیستمی فەرمانڕەوای ئێران دەربڕی.

یان یەرپە
پرۆفیسۆری ئیسلامناس لە زانکۆی لوند
۲۵ی مای ۲۰۰٤

ئیسلام و خیلافەت

پەیوەندی نێوان ئایین و سیاسەت بەدرێژایی بەشێکی گەورەی مێژووی ئیسلام خۆی لە ناو دەستەواژەی خیلافەتدا بەرجەستە کردووە. زۆرینەی موسڵمانەکانی جیهان خەلیفەیان (وەک پرنسیپ) وەک بەرزترین ڕابەری ڕوحی جیهانی قبوڵ کردووە. بەڵام دەسەڵاتی ڕاستەقینە بەزۆری لە شوێنەکانی تر و لە دەست سوڵتان و ئەمیر و فەرمانڕەواکاندا، یا لە دەست داگیرکەرە غەیرە موسڵمانەکاندا بووە.

بەشی هەرە گەورەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئەفریقا هەر لە ١٥٠٠ەکانەوە تا جەنگی جیهانی یەکەم بەلایەنی کەمەوە بەشێوەیەکی فەرمی لە ژێر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانیدا بووە، هەروەها سوڵتانی عوسمانیش لە ئیستامبوڵ لە هەمان کاتدا خەلیفەیەکی سوننی بووە. ئەم خەلیفەیە لە لایەن شیعەکانەوە دانی پێدا نەنراوە، چونکە ئەوان پێیان وابوو ڕابەری شەرعی دەبێ لە دەستی ئیمامێکی خانەوادەی عەلیدا بێت. هەر لەبەر ئەمە فارسەکان لە ژێر دەسەڵاتی خەلیفەدا نەبوون و وەکو پرنسیپیش ئەویان پێ قبوڵ نەبوو. لە بەرامبەر ئەمیشدا چەندین گروپ و لایەنی لاوازی دیکە هەبوون کە هەمیشە لەگەڵ خەلیفەی عوسمانیدا دەربارەی ڕابەرێتی ئەو لە ناکۆکیدا بوون.

لە ئاستانەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا دەوڵەتی عوسمانی بەلایەنگرتنی وڵاتەکانی تەوەر بەشداری لەو شەڕەدا کرد و خەلیفە فەتوایەکی لەو بارەیەوە دەرکرد کە تێیدا ئەو شەڕەی بەجیهاد پێناسە کرد و ئەوەشی ڕوون کردەوە کە بەشداریکردن لەو شەڕەدا، تەنانەت وەکو تاکیش، بەئەرکێکی ئایینی دەژمێردرێت. نەدەکرا ئەم فەتوایە بەیەکجاری پشتگوێ بخرێت، چونکە دەبووە سەرچاوەی مەترسی بۆ ئیمپراتۆری بەریتانی و فەرەنسیش. ئەم فەتوایە بوو بەفەرمانێک بۆ ئەوەی موسڵمانەکان ڕاپەڕین بەرپا بکەن.

بەمەبەستی پوچەڵکردنەوەی ئەو فەتوایە، موفتیە هاوسۆزەکانی حکومەت دژ بەو فەتوایە ئەوانیش فەتوای خۆیان دەرکرد.

ئیمپراتۆری عوسمانی کە پێشتریش خۆی زۆر لاواز بووبوو، بەهۆی سەرگرتنی هاوپەیمانێتییە ناوخۆکانەوە بەیەکجاری هەڵوەشایەوە. ئەو شکستە بووە هۆی بەرپابوونی شۆڕش لە تورکیادا. کەمال ئەتاتورک پرۆسەی سێکولاریزەکردنی دەوڵەتی پیادە کرد. تورکیا وەکو دەوڵەتێکی نەتەوەیی پێناسەکرا و ئەم پێناسەکردنەش بووە هۆی دروستبوونی چەندین گرفت لەگەڵ خەڵکی یۆنانی و ئەرمەنی و کورددا. یاسایەکی بنەڕەتی سێکولار جێگەی یاساکانی شەریعەی ئیسلامی گرتەوە و ئایینیش وەکو شتێکی تایبەت بەخودی مرۆڤەوە پێناسە کرا. واتە ئیسلام هەمان ڕۆڵی پێ بەخشرا کە "ئایین" لە سەرجەمی وڵاتەکانی ئەوروپا هەیەتی. بەشێوەیەکی تر تورکیا وای چاوەڕوان دەکرد بەر لە هەموو شتێکی دیکە وەکو بەشێک لە ئەوروپا تەماشا بکرێ. ئەو جلوبەرگانەی پەیوەندییان بەئایینەوە هەبوو یا ئاماژەیان بۆ ئایین دەکرد (تەربوش، سەرپۆش یا حیجاب، جلی دەروێشانە... هتد) قەدەغە کران. لە ساڵی ١٩٢٣دا تورکیا بوو بەدەوڵەتێکی کۆماری.

خیلافەت لە ساڵی ١٩٢٤دا لابرا. ئەم کارە بووە هۆی گۆڕانکارییەکی زۆر گەورە لە تەواوی جیهانی ئیسلامیدا. چونکە خیلافەت هەر لە دوای سەردەمی پێغەمبەرەوە ئاماژەی بۆ ئەو پەیوەندییە بەردەوامە دەکرد کە لە نێوان ئایین و سیاسەتدا هەبوو. ئەو شتە پیرۆزانەی خەلیفەیان بەپێغەمبەرەوە دەبەستەوە چ جاران و چ ئێستاش لە ئیستامبوڵ دەپارێزران و دەپارێزرێن: بۆ نموونە عەباکەی، شمشێرەکەی، تیر و کەوانەکەی و تەنانەت ئەو ددانەشی کە کاتی خۆی لە شەڕی ئوحوددا کەوتبوو.

ئەمڕۆ پەیوەندی نێوان ئایین و سیاسەت بەشێوەیەکی دیکە پێناسەی دەکرێ. گرفتی ڕابەر چ ئەوسا و چ ئێستاش هەر وەکو خۆی بەبێ چارەسەر

ماوەتەوە. ئەو هەوڵانەی لە ١٩٢٠ و ١٩٣٠کاندا بەمەبەستی دووبارە دانانەوەی خەلیفەیەک دران، سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا. یەکێک لە هۆکارەکانی ئەو سەرنەکەوتنە ئەوەبوو کە شاری مەککە چیتر لە ژێر دەسەڵاتی خێزانی هاشمییەکاندا[١] نەما بوو. حیجاز کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی خەڵکانێکی ترەوە، بەواتایەکی دی دەستی خانەوادە سعودییەکانەوە.

ڕۆڵی دەوڵەت، خێزان، ئایین

زۆربەی کۆمەڵگاکانی نێو جیهانی ئیسلامی (بەدەر لەو وڵاتە دەوڵەمەندانەی کەنداو) لە ستروکتوری کۆمەڵگایەکی خۆشگوزەران بەرخوردار نین. لە بواری گەرەنتی و دابینکردنی باری ژیان و ئاسایشی خەڵکدا دەوڵەت توانایەکی لاواز و ناچیزی هەیە. لە بواری تەندروستی و یارمەتی خەڵکدا لە کاتی نەخۆشی، بێکاری، خوێندن، بەرگریکردن لە گیان و موڵک وماڵی تایبەت، تاکەکانی کۆمەڵگا پشت بەخێزان، خزم و کەسوکار و پەیوەستە ئایینییەکان دەبەستن. ئەم گروپانەش لە ناو کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا وەزیفەیەکی تر و ڕۆڵێکی تر دەگێڕن جیاواز لەو ڕۆڵەی لە ناو "دەوڵەتە بەهێزەکاندا" هەیانە. ئەم جیاوازییەش لە ڕێگەی خۆیەوە کار لە نۆرم و پێوەرەکان دەکات.

بۆیە تاکەکانی ئەم کۆمەڵگایانە هیچ پێویستیان بەوە نییە هاوخەم و پاڵپشتی دەوڵەت بن، بەڵام پێویستە هاوخەم و پاڵپشتی ئایینی ئیسلام و خێزانەکانی خۆیان بن. بەهەمان شێوەش خێزان نەک دەوڵەت، دەبێتە ئەو تۆڕە یا ئەو پشتێنە کۆمەڵایەتییەی کە پارێزگاری لە کۆمەڵگا دەکات. لە ئەنجامی ئەمەشدا دیاردەی خزمپەرستی دێتە ئاراوە کە لە بەرژەوەندی خزم، کەسوکاری پیاو و کلێنتەکان (موالی) دایە. یارمەتیدان و بەدەنگەوە هاتنی ئەو خزم و کەسوکار و کلێنتانەی (muwali) کە بەهانای یەکەوە دەچن و پێویستیان بەیارمەتی یەکتر هەیە، بەشتێکی سروشتی و ئەرکێکی ئەخلاقی دەژمێردرێ. پەیوەندییەکانی نێوان پاترۆن و کلێنت (المولی والموالی) بەشێکی گەورەی ستروکتوری کۆمەڵگا پێک دێنێ. ئەمەیان لەم کۆمەڵگایانەدا زۆر لە دەوڵەت و سنوورەکانی دەوڵەت گرینگترە.

ژیان و زیندەگی منداڵ پابەندە بەخێزان و خزم و کەسوکارەوە، ژیان و

گوزەرانی خێزانیش پابەندە بەمناڵەوە. ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێ کە ژن و مێردایەتی "ژنهێنان و شووکردن" بەزۆری شتێکی تایبەت نییە بەخودی تاکە کەسەکانەوە وەکو لە "دەوڵەتە بەهێزەکان" هەیە. خێزان و خزم دوا قسەی یەکلاکەرەوەیان لەم مەسەلەیەدا هەیە. بۆیە دیاردەی endogamy، واتە ژنهێنان لە هەمان گۆشت و خوێن ڕەواجی خۆی هەیە: واتە پیاو هەمیشە لە نێو سنووری خزم و کەسوکار و ئایینەکەی خۆیدا ژن و ژنخوازی دەکا. بەزۆریش ئەوە بەباشتر دەزانرێ کە ژن و ژنخوازی لە نێو خزمدا (ژنهێنان و شووکردن بەئامۆزا و پورزا) بێت، یا لەو جۆرانە بێت کە ببێتە هۆی توند و تۆڵکردنی پەیوەندی خزمایەتی.

هەر کات سیستمی خانەنشینی لە وڵاتەکەدا نەبێ، پیرەکان زۆر پابەند دەبن بەبوونی مناڵەوە. لە ڕوانگەی هەر ئیندڤیدێکەوە (تاکە کەس) بوونی مناڵی زۆر لە کاتی پیریدا بەشتێکی ئەقڵانی و پێویست دەژمێردرێ. بەڵام لە لایەکی ترەوە بەرزبوونی ڕێژەی لە دایک بوونی مناڵ بۆتە گرفتێکی گەورە لە بەردەم گەشەسەندنی دەوڵەتەکاندا. لێرەدا دەکرێ ئێران بەنموونە بهێنینەوە کە زۆر لەمێژە ڕێژەی لە دایکبوون بەپێی ئامارە فەرمیەکان تێیدا گەشتۆتە ٣ ٪ ، بەڵام بەئەگەری زۆر لە ڕاستیدا زۆر لەوە بەرزترە.

لە کۆمەڵگایەکی ئاوادا کە بەر لە هەموو شتێ لە ڕوانگەی خزم و عەشیرەت و ئایینەوە کار دەکات، حکوومەت بریتی نییە لە چەند وەزیرێک کە نمایندەگی حیزبێکی دیاریکراو دەکا یا نمایندەگی کوالیسیۆنی چەند حیزبێکی خاوەن ئایدیۆلۆژیای دیاریکراو دەکا، کە لە پەرلەماندا زۆرینەیان هەیە و لەولاشەوە کەمینەیەکی ئۆپۆزیسیۆنێکی شەرعی هەیە. بەڵکو حکوومەت بریتییە لە هاوپەیمانێتییەکی زۆر حەساس و ناتەبا لە نێوان سەرگەورەی گروپە ئیتنیکیە سەرەکییەکاندا یا سەرگەورەی خزم و عەشیرەتەکاندا. ئەندامانی حکوومەت لەبەر ئەوە لە ناو حکوومەتدا نین چونکە لە بارەی مەسەلە ئایدیۆلۆژییەکانەوە هاوبیرن لەگەڵ ئەندامەکانی

تری حکوومەتدا، بەڵکو لەبەر ئەوەی هەر کەسە و بتوانێ بەرژەوەندی گروپەکەی خۆی بپارێزێ و هاوسەنگی لەگەڵ گروپەکانی تردا ڕابگرێ.

لوبنان نموونەیەکی زۆر ڕوونە لەم بوارەدا. بەڵام دەشتوانین ئاماژە بۆ وڵاتانی شورای هاریکاری کەنداو Gulf Cooperation Council بکەین، کە ستروکتوری عەشیرەتگەری و دەسەڵاتی دەوڵەتیان بەخانەوادەی پاشایەتییەوە گرێ داوە. ئەو "ئەنجومەن"ەی وەکو حکوومەتێکی گواستنەوە لە پاش شەڕ و داگیرکردنی عێراق ٢٠٠٣ دروست کرا، نموونەیەکی ڕوونە بۆ دابەشکردنی گروپەکان لەسەر بنەمای ئیتنیکی، ئایینی، عەشیرەتی و ناسنامەی گروپەکان. لەو ئەنجومەنەدا (ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی عێراق – و) هەر گروپە و بەرژەوەندییەکانی خۆی دەپارێزێ و لەگەڵ ئەوانی دیکەدا بەلانس ڕادەگرێ.

ئەمەش مانای ئەوەیە کە وشەی وەک "خێزان"، "حیزبی بوون"، "ئایین" لەم کۆمەڵگایانەدا ناوەڕۆکێکی وەزیفەیی جیاوازیان هەیە لەو ناوەڕۆکەی لە کۆمەڵگاکانی تری چون کۆمەڵگای سویدیدا هەیانە. تەنانەت ئەو حیزبانەی کە خاوەنی نیشانە و سیمبۆلی ئیدیۆلۆژیشن هیچ جۆرە جیاوازییەکیان لەگەڵ گروپە ئیتنیکەکان یا گروپە ئایینی – ئیتنیکەکاندا نییە. بەڵام ستروکتوری کۆمەڵگاکان لە گۆڕاندان. لە هەمان کاتیشدا ئارەزوویەکی هۆشمەندانە هەیە لە "وڵاتانی سێیەمەوە بۆ وڵاتە پیشەسازییەکان". پرۆسەی پیشەسازیکردن و گۆڕانی باری ئابووری گۆڕینی ستروکتورەکانی کۆمەڵگا بەرەو پێشەوە دەبا.

ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی پێوەر و نۆرمەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت، پیشە کۆنەکان و کار و کاسبی نەمێنن و هی تازە جێگایان بگرێتەوە. بەهەمان شێوەش ئینیستیتۆی تازە بێتە ئاراوە.

لە ئاستانەی گۆڕانی کۆمەڵگادا چ ئایین و چ خێزانیش دەبنە گرفتی گەورە. مەبەستمان ئەوە نییە کە مرۆڤ وازیان لێ دێنێ، بەڵکو

وەزیفەکانیان و پانتایی وەزیفەکانیان وەکو جاران زۆر ڕوون نابن. ئەو شتانەی کە چیتر ڕوون و دیار نین یا ماناکانی خۆیان لە دەست داوە پێویستە شی بکرێنەوە و بەشێوەیەکی جودا لە شێوە نەریتییەکەی خۆی تێگەشتنمان بۆیان هەبێ. ئەم کارەش پێویستی بە(اجتهاد) هەیە - ئەم تێرمە گوزارش لە تەفسیرێکی تازەی ئیسلام دەکات.

ئەورۆ زۆر چارەسەر هەن، یەکێک لەوانە ئەوەیە کە سوید ڕۆژێ لە ڕۆژان هەڵیبژارد، ئەویش سێکولاریزەکردنی وەزیفەکانی دەوڵەت، پارێزگاکان، شارەوانییەکان و بەشێوەیەکی گشتیش سێکولاریزەکردنی "کۆمەڵگا" بوو. بەشێوەیەکی دی ئەم بوارە نوێیە بەبوارێکی مادی دەژمێردرا، واتە یەکسان بوو بەپیرۆزکردنی یا تایبەتیزەکردنی ئایین: واتە ئایین وەکو شتێکی تایبەت بەتاکە کەسەکانەوە تەماشا دەکرا و لە مەسەلەی هاوڵاتیبوون و پلە و پایە و هەڵوێستی ئەو کەسانە لە ناو کۆمەڵگادا هیچ جۆرە ڕۆڵێکی نەدەبینی. لە نێو جیهانی ئیسلامیدا تورکیا سێکولاریزمی هەڵبژارد و خستیە ناو یاسای بنەڕەتیی خۆیەوە. یەکێک لە مەرجەکانی سێکولاریزم ئەوەیە کە هەموو هاوڵاتیان، بەبێ ڕەچاوکردنی پاشخانی ئایینیان، دەبێ لە بەردەم یاسادا وەکو یەک بن. هەمان یاسا و هەمان ڕێسا وەکو پرنسیپ، بەبێ جیاوازی بەسەر هەموو کەسێکدا دەبێ پیادە بکرێت. بەم پێیە ئایین تەنها لەو مەسەلانەدا پەیوەندی بەداڕشتنی یاساکانەوە دەبێ کە لە بیروڕای گشتییەوە سەرچاوەیان گرتبێ، بەڵام سیستمی یاسایی بەتەنها بریتی نییە لەمە و ئەمەش هەموو یاسا و ڕێساکانی کۆمەڵگا پێک ناهێنێ. لە یاسای بنەڕەتی تورکیادا ئەوە قەدەغە کراوە کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ ئاماژە بەیاسا و ڕێسا ئایینییەکان بکرێ و لە دانانی یاساکاندا سوودیان لێ ببینرێت، یا وەکو یاسایەکی دەوڵەت پڕوپاگەندە بۆ ئایین بکرێت. واتە یاسای بنەڕەتی تورکیا لەم بوارەدا زۆر لە یاسای بنەڕەتی سویدیش زیاتر ئایینی خستۆتە پەراوێزەوە. لە یاسای بنەڕەتی میسریدا ئاماژە بۆ یاساکانی خوا (شەریعە) دەکرێ بەڵام تەنها وەکو "سەرچاوەیەکی

سەرەکی یاسای بنەڕەتی" ئاماژەی پێ دەکرێ. واتە دەسەڵاتی یاسادانان ئەنجومەنی نیشتیمانی دەگرێتەوە و هەموو یاساکانیش (پێش کات لە لایەن خواوە) دانراون. ئەمەش بەو مانایە دێتەوە کە پرۆسەی یاسادانان بریتییە لە تەفسیری پرنسیپەکانی ئیسلام، بەمەرجێ ئەم کارە سەروەری ئەو ئەنجومەنە نەبەزێنێ کە یاساکان دادەنێ، تەنانەت لە حاڵەتێکدا ئەگەر دادگای باڵاش بەو یاسایانەدا بچێتەوە بۆ ئەوەی بزانێ کە دژ بەئیسلامن یا نا، ئەوە دەبێ ئەو سەروەرییە بپارێزرێت.

مرۆڤ دەتوانێ ڕێگاچارەیەکی تریش هەڵبژێرێ. واتە لەبری دەوڵەتێکی سێکولار کە تیایدا ئایین بکرێ بەشتێکی تایبەت بەتاکە کەسەکانەوە (تایبەتیزەکردنی ئایین)، دەتوانرێ خودی ئایین سێکولاریزە بکرێ. بەواتایەکی تر دەشێ بوترێ ئایین لە دەوڵەتێکی خاوەن تەکنیک و خاوەن سیستمێکی ڕێکخراوەیی بەرز کە بیر و بۆچوونە جیاوازەکان تیایدا گەشەیەکی زۆریان کردووە، دەکرێ ببێتە یاسای کۆمەڵگا. لە دوای شۆڕشەوە لە ئێران هەوڵ بۆ پیادەکردنی ئەم ڕێگاچارەیە درا. لە ئێران یاساکانی ئایینزای جەعفەری کە بەشێکن لە یاساکانی شەریعەی ئیسلامی - شیعی کراون بەیاسای دەوڵەت. ئەمەش بووە هۆی گەشەسەندنێکی زۆر و هاتنە کایەوەی گەلێ تەفسیری تازە لەو یاسایانەدا کە لە زۆر بواری نوێدا پیادە کران. یەکێک لەو بوارە گرفت ئامێزانە ئەو دەوڵەتە مۆدێرنەی ئێران بوو. ئەمە مانای ئەوەشی دەگەیاند کە کولتوور و سێرمۆنیە ئایینییەکان بوونە بەشێک لە پایەکانی هاوڵاتیبوون. مامۆستایەکی زانکۆ وەکو ئەرک دەبێ بەشداری لە نوێژی هەینیدا بکات. ئەم کارەی ئەو مەرج نییە ناواخنێکی ئایینی هەبێ بۆ ئەو، بەڵام بۆ ئەوەی کارەکەی خۆی لە دەست نەدا دەبێ لەو نوێژەدا بەشداری بکات.

ئازادی ئایین لەوێ مانای ئەوەیە کە خەڵک مافی ئەوەی هەیە لە بەرامبەر یاسادا جیاواز بێت. ئەمەش مانای وایە هەر کەسێک کە ئایینێکی تری بێت بۆی هەیە بەلایەنی کەمەوە لە هەندێ ڕووەوە پەیڕەوی

لە یاسا و ڕێساکانی ئایینەکەی خۆی بکات. وەکو پێویستیش زۆر پێویستە کە هەموو یەکێ سەر بەئایینێکی دیاریکراو بێت. دوور لەوەی مرۆڤ بڕوای هەبێ یا نەبێ، وەکو یاسا دەبێ سەر بەیەکێک لەو ئایینانە بێت کە مۆڵەتیان پێ دراوە و ئەم پاشخانە ئایینییەش دەبێ لە لای دەوڵەت ناونووس بکرێ. چونکە ئەم کارە یا ئایین بەشێوەیەکی گشتی لە ئێران شتێک نییە تایبەت بەتاکە کەسەکانەوە. ئایین وەکو سیستمێکی هەمەلایەن "Comprehensive system" چاوی لێ دەکرێ و لە هەمان کاتیشدا یاسای فەرمی دەوڵەت و ئەو سیستمە سیاسییەیە کە لەم ڕوانگەیەوە بەسیستمێکی تۆتالیتار پێناسە دەکرێ.

پەرەسەندنی کۆمەڵگا پێویستی بەتەفسیری نوێ هەیە. بەتایبەت ئەو کەسانەی لەم بوارە تازەیەدا کار دەکەن پێیان وایە ئەم پێویستییە شتێکی زۆر بەپەلەیە و دەبێ ئەنجام بدرێ. بۆیە هیچ سەیر نییە ئەوەی پێی دەڵێن بزووتنەوەی ئیسلامی (یا فۆندەمێنتالیستی) لە جیهانی ئیسلامیدا بەزۆری ڕەگی بنەماکانی خۆی لە نێو ئەم گروپەدا داکوتاوە. ئیسلامییەکان لە ناو یەکێتی خوێندکارانی بەشی تەکنیکی و زانستیدا زۆرینە پێک دێنن، بەڵام لە بەشی زانستە مرۆڤایەتییەکان و کۆمەڵایەتییەکاندا بەو شێوە نین. ئەمانە بۆ ئەوە هەوڵ دەدەن کە ئایین ببێتە یاسای کۆمەڵگا و سیستمی یاسایی لە وڵاتەکەدا. بەڵام لێرەدا باس لە نەریتگەرایی نییە، ئەوان نایانەوێ ئەو کۆمەڵگا کۆنەی جاران دروست بکەنەوە، بەڵکو دەیانەوێ دەوڵەت، ڕێکخراوەکانی دەوڵەت، باری ئابووری و تەکنیکیش مۆدێرن بێت.

ئەم گروپانە بەزۆری پشتگیری لە تەفسیرێکی (تا ڕادەیەک) ڕادیکاڵی ناوەڕۆکی ئیسلام دەکەن. بەڵام هۆکاری یا مافی بوونی دەوڵەت (raison dêt´r´) بەو شێوەیەی لە قورئاندا هاتووە (٣:١٠٤/١٠٠) بۆ ئەوەیە کە "الامر بالمعروف والنهي عن المنكر" بکات. ئایین شتێکی تایبەت نییە بەڵکو یاسایە و دەبێ هەموو کەس پیادەی بکا، جا کەسەکان بڕوایان پێی

هەیە یا نا ئەوەیان شتێکی ترە.

لە ڕوانگەی وەزیفەکانی ئایینەوە سێکولاریزم دژ بەئیسلامیزم دەوەستێتەوە. هەروەها لە ڕوانگەی تەفسیری ناوەڕۆکەکانیانەوە نەریتگەرایی دژ بەمۆدێرنیزم دەوەستێتەوە.

بەهەمان شێوە ستروکتوری کۆمەڵگای عەشایەری و خزمایەتی دژ بەستروکتوری دەوڵەتی مۆدێرن دەوەستێتەوە. هەروەها پێمان وایە سەرجەمی موسڵمانەکان وەکو میللەتێکی بەرفراوان (امة) دژ بەخەباتی گروپە ئیتنیکیە جیاوازەکان لە پێناوی دەوڵەتی نەتەوەیی دەوەستێتەوە. ئێمە لەم بوارەدا خەباتێک لە پێناوی ڕابەرایەتی کردن و شەرعیەتدا بەدی دەکەین.

پاشماوه سیاسی و مێژووییەکان

محەمەد ڕەزا پەهلەوی لە ساڵی ١٩٧١دا لە پرسیپۆلیس "دەوڵەتی فارس" یادی ٢٥٠٠ ساڵەی مەملەکەتی فارسی کردەوە. کۆڕشی گەورە وەکو ڕابەری زلهێزێکی مەزن لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە ساڵی ٥٢٩ پ. ز کۆچی دوایی کرد. ئەم دەوڵەتە فارسە زلهێزە ئەخمێنیە (هاخامەنشیە) لە ساڵی ٣٣٦ پ. ز لە لایەن ئەسکەندەری گەورەوە دەستی بەسەردا گیرا. بەڵام لە ساڵی ٢٢٤ ز ساسانییەکان جارێکی دی دەوڵەتی فارسیان دروست کردەوە. یەکێک لە شا ساسانییەکان ناوی شاهەنشای لە خۆی نا، واتە شای شاکان. سوپای ساسانی لەسەر دەستی سوپای عەرەبی ئیسلامی لە شەڕی مەزنی ئەلقادسیە لە ساڵی ٦٣٦ - ٦٣٧دا شکستی خوارد و دواتر وڵاتی فارس ئیسلامیزە کرا، بەواتایەکی دی ئیسلام بووە ئایینی سەردەستی وڵاتەکە. بەشێکی کەمی دانیشتوانەکەش بەردەوام بوون لەسەر ئایینی کۆنی فارسەکان، زەردەشتی و هەروەها بەشێکیش لەسەر ئایینی مەسیحی و جولەکە.

دواتر سەفەوییەکان لە ساڵی ١٥٠٠دا دەسەڵاتیان گرتە دەست. یەکەمین شای سەفەوییەکان کە ناوی شا ئیسماعیل بوو، لە ساڵی ١٥٠١دا ئیسلام - شیعەی[٢] کردە ئایینی دەوڵەت. کردنی شیعە بەم شێوەیە، بەئایینی نەتەوەیی فارسەکان، بووە هۆی ئەوەی ناسیونالیزمی فارس ئامرازێکی بەهێزی بەدەستەوە بێت بۆ بەرگریکردن لە خۆی لە بەرامبەر بەشی هەرە زۆری عەرەب و تورکە سوننییەکاندا.

لە ١٨٠٠کاندا پاشا قاجارییەکان بەو لاوازییەی خۆشیانەوە دەیانتوانی ڕێگە لەوە بگرن کە وڵاتەکەیان بەشێوەیەکی فەرمی کۆلۆنیزە بکرێ، بەڵام ئیمپریالیستەکان بەهەر شێوەیەک بێت توانیان کۆنترۆڵی بەشێکی گرینگی کۆمەڵگای فارسی بکەن. لە ساڵی ١٩٠٧دا مەملەکەتی فارس

کرا بەسێ بەشەوە: ڕووسەکان بەشی باکوریان برد، شانشینە یەکگرتووەکان (بەریتانیا) بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتیان برد و لە نێوان ئەو دوو زونەشدا زونێکی نیوتراڵ دامەزرا. لە ساڵی ١٩١٤دا تارانی پایتەخت لە لایەن هێزەکانی ڕووسیا و شانشینە یەکگرتووەکانەوە داگیر کرا. دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بارودۆخێکی کارەسات ئامێز لەم مەملەکەتەدا هاتە ئاراوە و دوا پاشای قاجارییەکانیش لە کودەتایەکی سەربازیدا ڕووخێنرا. ئەفسەرێک بەناوی ڕەزا خانەوە لە تیپی قازاخی ئێرانیدا توانی دەسەڵات بگرێتە دەست و وازی لێ هێنرا لە ساڵی ١٩٢٥دا خۆی بکاتە شای وڵاتەکە و پاشناوی پەهلەوی بۆ خۆی هەڵبژێرێ. لە ماوەی دەسەڵاتی تاکڕەوانەی خۆیدا ڕەزا شا هەوڵێکی زۆری بۆ مۆدێرنیزەکردنی وڵاتەکە دا. وەکو هەوڵدانێکیش لە پێناو و بەمەبەستی پێکەوەنانی نەتەوەی ئێرانی، ڕەزا شا لە ماوەی دەسەڵاتی خۆیدا ناوی دەوڵەتی فارسی کرد بەئێران "وڵاتی ئاریایەکان".

لە ماوەی شەڕی دووەمی جیهانیدا ڕووسەکان و بەریتانیایەکان دووبارە بەشی باکور و باشووری ئێرانیان داگیر کرد و لە ساڵی ١٩٤١دا ڕەزا شای دۆستی ئەڵمانیا-یان لەسەر کار لابرد. دواتر محەمەد ڕەزا پەهلەوی کوڕی ڕەزا شایان لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی دانا و بەر لە ساڵی ١٩٥٣شدا دەسەڵاتێکی سیاسی زۆر کەمیان خستە ژێر دەستییەوە. قۆناغی ١٩٤٥ - ١٩٥٣ قۆناغی ئازادی سیاسی و گەشەسەندنی ناسیونالیزم بوو لە ئێراندا. سەرۆکی بەرەی نیشتیمانی محەمەد موسەدەق لە ساڵەکانی نێوان ١٩٥١ - ١٩٥٣دا کرا بەسەرۆک وەزیرانی ئێران. لە کاتی فەرمانڕەوایی موسەدەقدا کۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ ئێرانی کە موڵکی بەریتانیایەکان بوو خۆماڵی کرا. بەریتانیا و وڵاتەکانی تری ڕۆژئاواش بەبایکۆتکردنی نەوتی ئێران وەڵامیان دایەوە. موسەدەق لە ساڵی ١٩٥٣دا لە ڕێگەی کودەتایەکی سەربازییەوە کە بەیارمەتی موخابەراتی بەریتانی و ئەمریکایی ساز کرا ڕووخێنرا.

محەمەد ڕەزا پەهلەوی جارێکی دی لە ساڵی ١٩٥٣دا دەسەڵاتی گرتەوە دەست و توانی وردە وردە هەموو دەسەڵاتە سیاسییەکان بەشێوەیەکی ڕەها کۆنترۆڵ بکا. بەڵام لە چاوی خەڵکدا ئەو هەمیشە هەر وەکو "شایەکی ئەمریکی" مایەوە. ئێران لە نێوان ساڵی ١٩٠٦ – ١٩٧٩دا بەشێوەیەکی فەرمی وڵاتێکی پاشایی دەستووری بوو، بەڵام لە ڕاستیدا شا هەر لە ساڵی ١٩٥٣وە وەک تاقە فەرمانڕەوایەکی تاکڕەو لە وڵاتەکەدا فەرمانڕەوایی دەکرد. ئیلیتێکی سیاسی و ئابووری کە لە ٣٠٠ کەس پێکهاتبوو، بەپشتیوانی شاهەنشا و شاهەنشاش بەپشتیوانی ئەوان، توانیان هەموو دەسەڵاتەکان بگرنە دەست. دەسەڵاتەکانی شا لە کۆتاییدا پشتی بەو سوپا و دەزگای ئاسایشە بەستبوو کە تا دەهات تەشەنەی دەکرد. لە شەستەکانەوە ئازاردان و کوشتنی نهێنی و گرتنی خەڵک بەهۆی بیروباوەڕەوە لە ژێر دەستی دەزگای نهێنی ساواکدا لە زیادبووندا بوون.

محەمەد ڕەزا پەهلەوی لە ماوەی فەرمانڕەوایی خۆیدا کۆمەڵێ ریفۆرمی ئابووری و کۆمەڵایەتی توندی لەسەر شێوازی ڕۆژئاوایی پیادە کرد.

پڕ چەککردنی زۆر خێرای ئێران لە حەفتاکاندا، بەگوێرەی قسەی شا لە ساڵی ١٩٧٦دا، وا لە ئێران دەکات کە لە داهاتوودا ببێتە پێنجەمین وڵاتی سەربازیی لە جیهاندا. ئەم کارەش لەسەر مۆدێلی فەرەنسی یا ئەڵمانی بەڕێوە دەچوو، بەڵام بەبێ پیادەکردنی ئەو سیستمە دیموکراسییەی لە ڕۆژئاوادا هەبوو. تەواوی پارتە سیاسییەکان، جگە لە هەوادارەکانی شا خۆی، قەدەغە کران. ئەم قەدەغەکردنە بەر لە هەموو لایەنێکی تر زیاتر زیانی بەپارتی تودەی مارکسی گەیاند. هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان لە لایەن ڕژێمەوە تێکدران. پەرلەمانی ئێران (مەجلیس) بەتەواوی لە ژێر دەسەڵاتی شادا بوو. سەرۆک وەزیرەکان و حکوومەتەکان لە لایەن خودی شاوە دەسنیشان دەکران. سیستمی خوێندن و ماسمێدیاکان کە موڵکی دەوڵەت بوون، بەشێوەیەکی گشتی خەریکی پیاهەڵدان و شکۆمەندترکردنی دەسەڵاتەکانی قەیسەر بوون.

خانەوادەی پەهلەوی ترادیسیۆنەکانی قەیسەر و نەریتە فارسییەکانی لە وڵاتەکەدا هەڵگرت. گاڵتەی بەئایین و شیعە – ئیسلام دەکرد و بەبەشێک لە ڕابردووی لە قەڵەم دەدا. دواتر مزگەوتەکان بوونە بنکەیەک بۆ بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەی شۆڕشگێڕانە لە دژی ڕژێمی شا.

شۆڕشی ئێران (١٩٧٨ – ١٩٧٩) بریتی بوو لە ڕاپەڕینێکی جەماوەری دژ بەڕژێم و دژ بەدەسەڵاتەکانی شا و یاساکانی ئەو. ئەم شۆڕشە شێوەی تایبەتی گوتارەکەی خۆی لە شێوە زمان و گێڕانەوەی مێژووی شیعە – ئیسلامەوە وەرگرتبوو: ئێرانییەکان بەهەمان شێوەی ئیمامی سێیەم (واتە وەکو ئیمام حوسەینی کچەزای پێغەمبەر کە لە ساڵی ٦٨٠دا ڕاپەڕینی خۆی دژ بەیەزید ساز کرد) ئەمانیش ڕاپەڕینی خۆیان لە دژی شا ساز کرد. واتە مرۆڤ دەبێ ژیانی بەخت بکات وەکو ئیمام حوسەین لە کەربەلا کردی... هتد. "شا یەزیدی ئەم سەردەمەی ئێمەیە". بۆیە شیکردنەوە و تەفسیری ئەم ڕاپەڕینە بەم شێوەیە، بەگوێرەی گوتار و جیهانبینی شیعی – ئیسلامی نموونەیەکی باڵای بۆ خۆی دۆزییەوە و دواتریش شەرعیەتی دایە ئەو شۆڕشە. وەک دەرئەنجامێکی ئەمە شیکردنەوەیەش پێش و بەتایبەت پاش شۆڕشیش سەرکردایەتی شۆڕشەکە درایە دەستی ڕابەرە ئایینییەکان.

دوای شۆڕش یاسایەکی بنەڕەتی دانرا کە تێیدا یاسایەکی ئایینی جێگەی یاسا سێکولارەکەی گرتەوە. لە ئێراندا یاساکانی ئایینزای جەعفەری وەکو یاسای وڵاتەکە قبوڵ کران و گەورەترین دەسەڵاتیش (لە ڕێگەی ڤیتۆی شورای نگهبانەوە لە بەرامبەر پەرلەماندا) درایە زاناکان (Ulama)[٣] بۆ تەفسیرکردنی ئەو یاسایانە.

یاسای بنەڕەتی کۆماری ئیسلامیی ئێران

یاسای بنەڕەتی ئێران کە دوای شۆڕش بڕیاری لەسەر درا لە ٢٤ی ئابانی ساڵی ١٣٥٨ی کۆچی – هەتاوی نووسراوە، بەرامبەر بە ٢٤ی ذوالحیجەی ساڵی ١٣٩٩ی کۆچی – قەمەری، بەرامبەر بە١٥ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٧٩. ئەم یاسایە بەر لە کۆتایی ساڵی[٤] ١٤٠٠ ڕاستەوخۆ بڕیاری لەسەر درا و لە ڕاپرسێکی جەماوەریدا کە هاوکات لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماردا لە ساڵی ١٩٨٩ ساز کرا، پەسەند کرا. ئەم یاسایە گرنگی تایبەتیی خۆی هەیە چونکە یەکەمین یاسای بنەڕەتی نووسراوەیە کە لە پراکتیکدا پیادە بکرێ و بەتەواویش پشت بەئایین ببەستێ وەکو یاسایەکی کۆمەڵگا لەگەڵ پرنسیپەکانی بزووتنەوەی ئیسلامیشدا هاوتەریب بێت. هەروەها ئەم یاسایە لایەنێکی تایبەتی تریشی هەیە کە بریتییە لە پابەندبوونی بەکاراکتێری شیعییەوە. کەواتە لە ڕوانگەی بەراوردکارییەوە جێگەی خۆیەتی ئەم یاسا بنەڕەتییەی ئێران بخرێتە ژێر لێکۆڵینەوەوە.

پرنسیپە بنەڕەتییەکانی ئەم سیستەمە

خاڵە بنەڕەتییەکانی ئەم یاسا بنەڕەتییە لە پێشەکییەکەیدا خراونەتە ڕوو. لەوێدا ئەوە ڕوون کراوەتەوە کە ئەم یاسایە لەسەر بنەمای "پرنسیپە ئیسلامییەکان" بۆ "میللەتی ئیسلام" لە ئێران داڕێژراوە.

مەبەستی ئەم یاسایە دامەزراندنی حکوومەتێکی ئیسلامییە لەسەر بنەمای مەنداتی ویلایەتی فەقیهە (ویلایة الفقیە). ئەمەش دواتر دەبێتە گرینگترین دەستەواژەی ئەو یاسا بنەڕەتییە. ئەمەش بەو مانایە دێتەوە کە تاقە لایەنێکی باوەڕپێکراو و شەرعی کە بۆیان هەبێ یاسای بنەڕەتی تەفسیر بکەن و ڕەوایەتی بەیاساکانی کۆمەڵگا ببەخشن خودی فوقەهاکانە، واتە زاناکانی فیقە، شارەزایانی یاساکانی شەریعەی ئیسلامی. واتە بنەماکان گوزارش لە ئیرادە و ئارەزووی خەڵک ناکات، بەڵکو گوزارش لە یاساکانی ئیسلام دەکات، واتە ئەو یاسایانەی پسپۆڕەکان (فوقەهاکان – و) تەفسیری دەکەن. ئەم بیرۆکەیە لە پێشەکییەکەدا ڕاستەوخۆ بەخومەینییەوە گرێدراوە، کە لە ڕوانگەی مێژووییەوە شتێکی دروستە. چونکە یاسای بنەڕەتی بەشێوەیەکی گشتی لەسەر ئەو پرنسیپانە بونیاد نراوە کە خومەینی لە شەستەکاندا لە کۆڕ و سیمینارەکانی خۆیدا باسی کردبوو، کاتێ کە ڕۆژانی تاراوگەیی خۆی لە نزیک گۆڕی ئیمام عەلی لە نەجەف بەسەر دەبرد. ئەم پرنسیپانە دواتر لە کتێبی "حکوومەتی ئیسلامی"دا چاپ کرا. ئەم کارە لە هەموو شتێک زیاتر پەیوەندی بەو تەفسیرە تازەیەوە هەبوو کە تیایدا باس لە دەستەواژەی شیعی ئامێزی "مەهدی" کرابوو.

لە تیۆلۆژی (خواشناسی) شیعیدا دوازدە ئیمام هەن کە موفەسیری بێ هەڵە و بێ خەوشی ئایینی ئیسلامن و وەکو ڕابەرێکیش هەموو کەسێ دەبێ (ئیتاعەت)یان بکات. ئیمامی عەلی (عەلی کوڕی ئەبوتالیب) کە

سالّی ٦٦١ لە کوفە مردووە، یەکەمین ئیمامی ئەوانە و هەر لەوێشەوە ناوی شیعە سەرچاوەی گرتووە (شیعەی عەلی یا "گروپی عەلی"). دوازدەیەمین ئیمامیش کە لە کۆتایی سالّی ٨٠٠ دا لە سامەڕای عێراق ون بوو ئیمام محەمەد ئەلمەهدی-یە کە تاوەکو ئێستاش (شیعەکان - و) پێیان وایە نەمردووە. ئەم ئیمامە کە (صاحب الزمان) ناودەبرێ تاوەکو ئەمڕۆش (شیعەکان - و) چاوەڕوانی هاتنەوەی دەکەن. ئیمام مەهدی تاوەکو ئێستاش زیندووە و ئیتاعەت کردنی کارێکی پێویستە. بەلاّم تاوەکو ئێستا ئەو ئیمامە دەرنەکەوتووە.

خومەینی ئەوەشی بۆ پرنسیپەکانی خۆی زیاد کرد کە تا ئیمام مەهدی "شاراوە" بێت، واتە وەکو ڕابەرێک لە بواردا نەبێ، ئەوە فوقەهاکان بۆیان هەیە وەکو ڕاوێژکاری موسلّمانەکان کار بکەن.

بەلاّم خومەینی هەنگاوێکی زیاتریشی هاویشت و وتی مرۆڤ نابێ تا دەرکەوتنەوەی ئیمام مەهدی پیادەکردنی ئیسلام و یاساکانی دەولّەت دوابخا یا ڕابگرێ وەکو ئەوەی تا ئێستا بەڕێوە چووە. تا ئەو کاتە دێ فەقیهێک یا ڕاوێژکارێک دەتوانێ وەکو والییەک Vali لە بری ئەو ئیمامە کار بکات. مرۆڤ وەکو ڕێگاچارەیەکی کاتیی دەتوانێ کۆماری ئیسلامی دامەزرێنێ.

ئەم بابەتە لە مادەی پێنجەمی یاسای بنەڕەتیدا بەم شێوەیە باسی کراوە:

«در زمان غیب حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه در جمهوری اسلامی ایران و ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل و با تقوی، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر است که طبق اصل یکصد و هفتم عهده‌دار آن میگردد»[٥].

ئامانجەکان لێرەدا زۆر بەرز ڕاگیراون: دەولّەت دەبێ ئەو کەش و هەوایە دابین بکات بۆ ئەوەی میللەت "بەرەو خوا بچن"، هەروەها دەولّەت لەسەر ئاستی ناوخۆ و دەرەکیشدا دەبێ بەشێوەیەکی نەگۆڕ بەردەوامی بەشۆڕش

بدات. بەهەمان شێوەش دەولّەت گوزارش لە سەرکەوتنی موستەزعیفەکان بەسەر "موستەکبیرەکان"دا بکات. ئەم دوو تێرمە لە زمانی قورئانەوە وەرگیراوە، کاتێ کە تیایدا کە ئاماژە بۆ هەوادارەکان و نەیارەکانی پێغەمبەر دەکرێ.

ئامانج لێرەدا دروستکردنی ئومەیەکی یەکگرتووی سەرتاسەری جیهانییە. لێرەدا ئاماژە بۆ قورئان کراوە 92 :21 (سورەتی الانبیاء، ئایەتی ٩٢ - و):

«ان هذه امتکم امة واحدة وانا ربکم فاعبدوني»

پلە و پایەی قورئان لێرەدا وەکو ئاماژە پێکردنێک بۆ یەکێتییەکی سیاسی تەفسیر دەکرێ. یاسای بنەڕەتی "ئیستیبدادی فیکری و کۆمەلاّیەتی" بنبڕ دەکات. ئەم تێرمەش (ئیستیبداد - و) زیاتر ناوەڕۆکێکی تەکنیکی - شەرعی هەیە. "ئیستیبداد" مانای ئەوەیە مرۆڤ لە بری ئەوەی بەدوای یاسا و ڕێساکانی خواوە بگەڕێ، خۆی بەتەنها بڕیارەکان دەدات. بەهەمان شێوە دەکرێ سیستمێکی دیموکراتی سێکولاریش کارەکتێرێکی ئیستیبدادی لە خۆ بگرێ یا نیشانەی ئیستیبدادی (istibdad) پێوە بێت.

لەبەر ئەوەی دانانی یاساکان (qanunguzar)[٦] دەبێ لەسەر بنەمای قورئان و حەدیسەکانی پێغەمبەر بونیاد نرابێ، بۆیە ئەمە ڕۆلّێکی یەکلاکەرەوە بەفوقەهاکان (پسپۆڕەکان لەم بوارەدا) دەبەخشێ. واتە ئەمانە "مەنداتیان" هەیە. هەر ئەمەشە کە پێی دەوترێت ویلایەتی فەقیە (vilayat i faqih) -. بیرۆکەیەکی تیۆلۆجیانە کە هەمیشە لە شیکردنەوەی پێشەکییەکەی یاسای بنەڕەتیدا باس دەکرێ ئەوەیە ئایا خوا خۆی هەم خالیق و هەم یاسا دانەریشە یا نا. لەبەر ئەوەی خوا خۆی مرۆڤی دروست کردووە، بۆیە شتێکی سروشتییە کە لە کۆمەلّگادا یاساکانی خوا پیادە دەکرێ. بۆ نموونە پێناسەکردنی "مافە مرۆییەکانی ژنان". دەبێ یاساکانی

ئیسلامیان بەسەردا پیادە بکرێ، کە لە هەمان کاتدا هاوتەریبن لەگەڵ سروشتی ژناندا. ژنان بەپلەی یەکەم ئەرکی دایکایەتیان لەسەر شانە.

هەروەها دەسەڵاتی جەنگ دەبێ لەسەر بنەمایەکی ئیدیۆلۆژی یەکلا بکرێتەوە. ئەرکی سوپا و سوپای پاسدارانیش (pasdaran) ئەوەیە کە "لە ڕێگەی خوادا کار بکەن"، واتە شەڕی پیرۆز (جیهاد – و) بەرپا بکەن. ئەمەش بەمانای پیادەکردنی یاساکانی خوا لە سەرتاسەری جیهاندا دێتەوە.

یاساکانی خوا بەسەر کۆمەڵگادا پیادە دەکرێ. ئەم پیادەکردنەش لە ڕێگەی دەسەڵاتی یاسایی (دادوەری) و ڕاپەڕاندنەوە جێبەجێ دەکرێ. ئەمەش مانای وایە کە ئەرکی ناساندنی کولتوری ئیسلامی لەسەر شانی ماسمێدیاکانە کە دواتر کۆنترۆڵ دەکرێن.

بنەمای تیۆلۆژی یا ئیدیۆلۆژی یاسای بنەڕەتی لە مادەی دووەمی بەشی یەکەمی یاسای بنەڕەتیدا کورت کراوەتەوە. خاڵە گرینگەکانی ئەو مادەیە ئەمانەن:

تاک و تەنیایی پەروەردگار "tawhid". سەروەری خوا. سەروەری خواش مانای ئەوەیە هەر کەسێ جگە لە یاساکانی خوا هەر یاسایەکی تر پیادە بکا ئەوە بتپەرستە و شەریک بۆ خوا دروست دەکا. شتێکی ئیجبارییە مرۆڤ بخاتە ژێر دەسەڵاتی خواوە و فەرمانەکانی ئەو بەجێ بگەیەنێ. ئەمەش بەو شێوەیە تەفسیر و پیادە دەکرێ کە حکوومەت وەکو ئەرکی سەر شانی خۆی دەبێ چاودێری ئەوە بکات کە چۆن یاساکانی خوا پیادە دەکرێن(٧).

وەحی (Wahy) مانای "ئیلهامی خواییە". ئەو کەسەی گوزارش لە یاساکانی خوا دەکا و بڵاویان دەکاتەوە، خواش چ وەکو خالیق و چ وەکو یاسا دانەریش دادپەروەرە. ناوەڕۆکی ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە نابێ هیچ جۆرە ناکۆکییەک لە نێوان باشترین شت بۆ مرۆڤ و پەیامی یاسا

خوداییەکاندا هەبێت. یاساکانی خوا لە ڕوانگەی پێناسەکردنەوە مانای "مافەکانی مرۆڤ" دەگەیەنێ.

ئیمامەت (Imamat) یا ڕابەریکردن مانای ئەوەیە هەموو دەمێ ڕابەرە یەک لە دوای یەکەکان یاساکانی خوا تەفسیر دەکەن، بۆ ئەم مەبەستەش (تەفسیری یاساکانی خوا – و) فوقەهاکان هەڵدەبژێردرێن. بنەمای وەزیفەکانی حکوومەت بریتین لە ئیجتیهادی بەردەوامی فوقەهاکان. واتە تەفسیرە تازەکانی ئایین کە لەسەر بنەمای "قورئان" و سوننەتەکانی پێغەمبەر دەکرێن. ئەم تێرمەی دواییە ئاماژەیەکە بۆ قسە و فەتوا و سوننەتەکانی پێغەمبەر خۆی و هەر دوازدە ئیمامەکەی تریش هەر لە ئیمامی عەلییەوە تا ئیمامی مەهدی، کە لە کاتی تەفسیری یاساکاندا دەبنە سەرچاوەیەک بۆ فوقەهاکان.

خەباتکردن دژ بەچەوسانەوە و زاڵبوونی هێزە بیانییەکان جێگای خۆی لە یاسای بنەڕەتییدا کردۆتەوە. مرۆڤ نایەوێ جارێکی دی لە دەرەوەڕا کار بکرێتە سەر بارودۆخی سیاسی و ئابووری ئێران. لەبەر ئەوە کۆمەڵێ مادە لە یاسای بنەڕەتیدا هەن کە ڕێگە لە بەشەرعیبوونی هەر جۆرە زاڵبوونێکی لەو جۆرە دەگرن.

یاسای بنەڕەتی پڕە لەو جۆرە وشە و دەستەواژانەی کە گوزارش لە بڕوابوونێک دەکەن بەم سیستەمە تیۆکراتە کە گوایە دەبێتە هۆی هێنانەدی کۆمەڵگایەکی خۆشگوزەران کە تیایدا سەرجەمی خەڵک لە خوێندن و ئاسودەگی کۆمەڵایەتی و... هتد بەرخوردار دەبن. بەڵام لە هەمان کاتدا دەبێ ئەوەش بزانین ئەم یاسای بنەڕەتییە دەسەڵاتە چارەنووسسازەکان لە دەستی چەند کەسێکی زۆر کەمدا کۆ دەکاتەوە. یاساکانی دەوڵەت لەسەر بنەمای سەروەری گەل بنیاد نەنراوە، بەڵکو لەسەر یاساکانی خوا بنیاد نراوە کە بەهیچ شێوەیەک ئازادی سازدان و دروستکردنی ڕای گشتی بەشەرعی نازانێ.

ئامانجی یاسای بنەڕەتی دروستکردنەوەی ئێران نییە. بەڵکو بەو پێیەی ئاماژەی بۆ کراوە کۆماری ئیسلامی ئێران دەبێ ببێتە مۆدێلێک بۆ ئەو (امة) جیهانییەی کە هەیە. ئەمەش لەو پرنسیپەوە سەرچاوەی ناگرێ کە دان بەسەروەری وڵاتە جیاوازەکاندا دەنێ. ڕۆڵی هەرە سەرەکی و چارەنووسساز لە تەواوی ستروکتورەکانی ئەم سیستەمە لە دەست (شورای نگهبان) دایە کە وەکو هاوشێوەی دادگای دەستووری کار دەکات.

سیستمی سیاسی لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتیدا

شورای نگهبان

پێکهاتەی شورای نگهبان و دەسەڵاتەکانی لە مادەی ٩١ - ٩٩ی یاسای بنەڕەتیدا(٨) باس کراوە. ئەم ئەنجومەنە لە شەش فەقیە، واتە شەش پسپۆڕی زۆر بەتوانا لە یاساکانی ئیسلام پێکهاتووە. شەش کەسی تێگەیشتوو لە "زەمان و مەکان" کە توانای ئەوەیان هەبێ تەفسیرێکی نوێی ئەوتۆ بۆ ئایین بکەن کە بشێ بۆ ئەوەی لە ناو دەوڵەتێکی مۆدێرندا ببێتە یاسای کۆمەڵگا. ئەم شەش کەسە لە لایەن ڕابەرەوە (بەفارسی رهبر - و) یا ئەنجومەنی ڕابەرییەوە دەسنیشان دەکرێن، واتە ئەو کەسە یا ئەو کەسانەی بەپێی مادەی پێنجەمی یاسای بنەڕەتی دەسنیشان دەکرێن کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد.

هەروەها شەش یاسازانیش لە شورای نگهباندا ئەندامن. ئەم شەش یاسازانە کە لە یاساکانی ئیسلام و فیقهدا پسپۆڕن، لە لایەن بەرزترین ئەنجومەنی یاساییەوە لە نێو "یاسازانە موسڵمانەکان"ەوە هەڵدەبژێردرێن و پەرلەمانیش دواتر پەسەندیان دەکات.

شورای نگهبان لە بەرامبەر بڕیارەکانی پەرلەماندا مافی ڤیتۆی هەیە. واتە هەموو یاسایەکی پەسەندکراو لە لایەن پەرلەمانەوە، دەبێ شورای نگهبان پێیدا بچێتەوە. هەر کاتێ شورای نگهبان پێی وابوو ئەو یاسایە لەگەڵ پرنسیپەکانی یاسای بنەڕەتی یا ئیسلامدا ناکۆکن وە دووبارە یاساکە دەگەڕێتەوە بۆ بەردەستی پەرلەمان.

زۆرینەی ئەو شەش ئەندامەی یەکەم (واتە شەش فەقیهەکە - و) بڕیاری ئەوە دەدەن کە یاساکە لەگەڵ ئیسلامدا ناکۆکە یا نا. هەروەها زۆرینەی ئەو شەش ئەندامەی دووەم (ئەو شەش یاسازانە - و) بڕیاری ئەوە دەدەن کە

یاساكە لەگەڵ یاسای بنەڕەتیدا ناكۆكە یا نا.

دەسەڵاتی تەفسیركردنی یاسای بنەڕەتی و سەرپەرشتیكردنی هەڵبژاردن و ڕاپرسە جەماوەرییەكان لە ژێر دەستی شورای نگهبان دایە. بەهەمان شێوەش دەسەڵاتی ڕەتكردنەوەی ئەو پاڵێوراوانەی كە خۆیان بۆ هەڵبژاردنەكان كاندید دەكەن لە دەستی هەمان شورا دایە.

لە ماوەی دە ساڵی یەكەمی تەمەنی كۆماری ئیسلامی ئێراندا زۆر ناكۆكی لە نێوان شورای نگهبان و پەرلەماندا هاتنە ئاراوە، بەتایبەت لە بواری سیاسەتی ئابووریدا. بەشێوەیەكی گشتی پەرلەمان پێشنیازی سیاسەتێكی ئابووری چەپڕەوانەتری كرد و دەیویست ریفۆرمی زەویوزار ئەنجام بدات. شورای نگهبان دژ بەو ریفۆرمە بوو چونكە ئەمە ناكۆك بوو لەگەڵ مافی موڵكایەتی لە ئیسلامدا. لە ڕوانگەی بیر و بۆچوونێكی پراگماتیانەوە تەگەرە خرایە بەردەم هەندێ ریفۆرمی زۆر پێویست. بۆیە هیچ سەیر نەبوو لە ریفۆرمی یاسای بنەڕەتی ساڵی ١٩٨٩دا هەندێ لە دەسەڵاتەكانی شورای نگهبان كەم كرانەوە. دوای ئەوەی هەوادارەكانی ریفۆرم بوونە زۆرینە لە پەرلەماندا و ناكۆكییەكان دەستیان بەپەرەسەندن كرد.

ڕابەر

ئێمە پێشتریش مادەی پێنجەمی یاسای بنەڕەتیمان بەنموونە هێنایەوە و باسی لێكدانەوە تایبەتییەكەیمان كرد لە بارەی ئیمامەت و مەهدیەوە. "ویلایەتی فەقیە" لە یاسای بنەڕەتیدا ئینستیتیونالیزە كراوە بۆ "ڕابەر"ی دەوڵەت. بەپێی مادەی ١٠٧ی یاسای بنەڕەتی[٩] خومەینی وەكو مەرجەع marjá (ڕاوێژكاری ڕوحی) و وەكو ڕابەریش rahbar لە لایەن زۆربەی هەرە زۆری خەڵكەوە دانی پێدا نراوە و بەپێی ئەمەش مەنداتی ئەوەی پێ دراوە وەكو ویلایەتی مەرجەع vilayat - i amr دەسەڵاتەكانی لە سەرووی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە بێت. بەپێی فۆرمی ئەو مادەیەی كە لە ساڵی ١٩٧٩دا داڕێژراوە دەبێ هەڵبژاردنێكی هەرەمەكی بۆ دیاریكردنی فەقیهێك ئەنجام بدرێ. بەڵام لە هەمان كاتدا ئەو مادەیە باس لە شێوەی ئەنجامدانی ئەو هەڵبژاردنەش دەكات. لە حاڵەتێكدا ئەگەر هەڵبژاردنی ئەو فەقیهە نەكرا ئەوە كۆمیتەیەكی پسپۆڕ expert commetté (بەفارسی مجلس خبرگان – و) دەتوانێ ڕابەر دەسنیشان بكات. ئەو كۆمیتەیە ڕابەرێك لە نێو فوقەها بەتواناكاندا دەسنیشان دەكات، ئەگەر ئەمەش نەكرا ئەوە كۆمیتەكە ئەنجومەنێكی ٣ – ٥ كەسی هەڵدەبژێرێ كە هەمان دەسەڵات و وەزیفەی ڕابەریان هەیە. دواتر كۆمیتەكە بەشێوەیەكی فەرمی دان بەو هەڵبژاردنەدا دەنێت. بەپێی ئەم شێوە پرۆسەیە عەلی خامەنەیی لە دوای مردنی خومەینییەوە لە ساڵی ١٩٨٨دا بۆ پۆستی ڕابەر هەڵبژێردرا. ئەو ٨٦ فوقەهایەی لەو كۆمیتە پسپۆڕەدا بۆ ماوەی ٨ ساڵ ئەندامن دەبێ تا كۆتایی ساڵی ١٩٩٨ بێنە هەڵبژاردن.

هەروەها لە یاسای بنەڕەتیدا ئەوەش ڕوون كراوەتەوە كە كەسی ڕابەر (یا ئەنجومەنی ڕابەران) دەبێ خاوەنی چ جۆرە تایبەتمەندێتییەك بن. ئەو كەسە یا ئەو كەسانە دەبێ خاوەنی زانست و زانیاری پێویست و كەسایەتییەكی

ئارام و تەقوادار بن بۆ ئەوەی بتوانن فەتوا دەربکەن fatwa (کۆ: فتاوی) و وەکو مەرجەعێکی ڕوحیش کار بکەن. بەهەمان شێوە ئەو کەسە/کەسانە دەبێ بەڕادەیەک "ئازا، دلێر، بەهێز، خاوەنی بیر و بۆچوونی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کارا بن کە شایەنی پلەی ڕابەر بن".

بەپێی یاسای بنەڕەتی **١٩٧٩** خودی ڕابەر ئەم دەسەڵاتانەی خوارەوەی هەیە:

* فوقەهاکانی ئەندام لە شورای نگهبان و بەرزترین ئیدارە یاسایی یا قەزاییەکان دیاری دەکا.
* هێزە چەکدارەکان لە ژێر دەسەڵاتی ئەو دایە: واتە ڕابەر فەرماندە گەورەکان و سەرۆکی سوپای پاسداران دادەمەزرێنێ و لەسەر کاریش لایان دەبا.
* بەهەمان شێوە ئەنجومەنی بەرگری نەتەوەیی ئۆرگانیزە دەکات و سەرۆکی/فەرماندەی هەر سێ هێزە سەربازییەکە (هەوایی، زەمینی و دەریایی – و) دیاری دەکا.
* دەسەڵاتی فەرمی هەیە کەوا جەنگ ڕابگەیەنێ و هێزە سەربازییەکان/سوپا مۆبیلیزە بکا.
* دوای هەڵبژاردنی سەرۆک کۆمار، دەسەڵاتی پەسەندکردنی ئەو لە دەستی ڕابەر دایە. هەروەها لە پەسەندکردنی کاندید/کاندیدەکانی سەرۆک کۆمار و لە بڕیاردان بەسەر توانا و تایبەتمەندێتییەکانی ئەو کاندیدانەدا، ڕابەر قورساییەکی چارەنووسسازی هەیە.
* دوای پێشنیازکردنی دادگای باڵا یا پەرلەمان، ڕابەر دەسەڵاتی دەرکردنی سەرۆک کۆماری هەیە.

بۆ نموونە خومەینی لە کاتی خۆیدا بەنی سەدری سەرۆک کۆماری بەم شێوەیە لە کار دەرکرد.

* دوای پێشنیازکردنی دادگای باڵا ڕابەر دەسەڵاتی بەخشین و لێبووردنی هەیە[١٠].

بەکورتی، ڕابەر دەسەڵاتی یاسا دەرکردن و ڕاپەڕاندن و دادوەری کۆنترۆڵ دەکا. بەڵام ئەگەر ڕابەر توانای ئەوەی نەبێ کارەکانی خۆی ئەنجام بدات ئەوە مجلس خبرگان دەسەڵاتی ئەوەی هەیە لەسەر کار لای ببا.

دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین ئەو پلە و پایە دەگمەنەی ڕابەر لە ناو یاسای بنەڕەتی ئێراندا هەیەتی (هەر وەکو ئاماژەمان بۆ کرد) دەبێ لەو ترادیسیۆنە شیعیە تایبەتانەوە سەرچاوەی گرتبێ کە لە ئێراندا ئینستیتیوونالیزە کراوە. لەو ڕەشنووسانەی/گفتوگۆیانەی لەسەر "دەستووری ئیسلامی" لە جیهانی ئیسلامیدا نووسراون یا کراون (بۆ نموونە لە دێباتەکان و کارەکانی یاسای بنەڕەتی پاکستان) شتێکی هاوشێوەی مەجلیسی نیگابان (شورای نگهبان) هەبووە، بەڵام دەسەڵاتەکانی بەئەندازەی دەسەڵاتەکانی شورای نگهبانی ئێران مەزن و چارەنووسساز نەبووە.

پلە و پایە و دەسەڵاتەکانی خومەینی ئەوەی دەگەیاند کە تا خۆی لە ژیاندا مابوو پۆستی سەرۆک کۆمار زیاتر وەکو دیکۆر وابوو. دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین ئەم بوارەش لە کاتی داڕشتنەوەی یاسای بنەڕەتیدا کە لە ساڵی **١٩٨٩** ئەنجام درا هەندێ گۆڕانکاری بەسەردا هات.

دەستەواژەی ویلایەتی فەقیە و تەفسیری مادەی پێنجەمی یاسای بنەڕەتی لە ساڵی **١٩٩٧**دا بووە مایەی جەدەلێکی زۆر گەورە لە نێوان عەلی خامەنەیی ڕابەر و ئایەتوڵڵا حوسەین عەلی مونتەزەری لە قوم. مونتەزەری (کە پشتیوانی لە محەمەد خاتەمی دەکرد کە لە ساڵی **١٩٩٧**دا بەسەرۆک کۆماری ئێران هەڵبژێردرا) لە گوتارێکی بەناوبانگی خۆیدا ئەوەی ڕاگەیاند کەوا ڕابەر مافی ئەوەی نییە تاکڕەوانە بڕیارەکان بدات، بەڵکو دەبێ لەبەر ڕۆشنایی بڕیاری جەماوەردا ئەو کارە بکات.

بەهەمان شێوە ڕابەر مافی ئەوەی نییە دژ بەڕای یا دەنگی جەماوەر بێت کە لە هەڵبژاردنەکاندا گوزارشی لێ دەکات، چونکە ئەم کارە دژ بەپرنسیپی کار و دەسەڵاتەکانی مەرجەعە. شەرعیەتی مەرجەع لەوەدایە کە جەماوەر بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەرک بەتوانا و لێهاتوویی ئەو بکەن و پەسەندی بکەن. بەشێوەیەکی دی ڕابەر دەسەڵاتی ئەوەی نییە وەکو پاشایەک بڕیار بدات.

لەم بوارەدا مونتەزەری بەبەڵگەوە دەیتوانی ئەوە بسەلمێنێ کە خودی خۆی بوو پرنسیپی ویلایەتی فەقیهی لە ئاستانەی شۆڕشدا دارشت. هەروەها ئەوەش ڕوون بوو کە قبوڵکردنی خامەنەیی وەکو مەرجەعی تەقلید - marjá - i taqli´d لە لایەن تەواوی کەسایەتییە ئایینییە دان پێ دانراوەکانی ئێرانەوە بەئاسانی پەسەند نەکرا. گوتارەکەی مونتەزەری جۆرە نائارامییەکی خستە نێو شاری قومەوە و لە لایەن خامەنەییشەوە بەتوندی مەحکوم کرا و خرایە ژێر پرسیارەوە. هەروەها خامەنەیی گومانی ئەوەشی لێ کرد کە گوتارەکەی لەوانەیە بچێتە ژێر خانەی خیانەتەوە و کار بگاتە تاوانبارکردنی مونتەزەری.

بەشێوەیەکی دی دەتوانین بڵێین مونتەزەری لایەنی سەرۆک خاتەمی و ڕای جەماوەری گرت. هەروەهار سیمبۆلی لیبرالیزەکردنی ئێرانی لە هەڵبژاردنی خۆیدا بەدی دەکرد.

پەرلەمان

بەپێی یاسای بنەڕەتی دەسەڵاتی یاسادانان لە دەستی پەرلەمان، مەجلیسی شورای ئیسلامی دایە (بەفارسی مجلس شورای اسلامی – و). ئەم ناوە majlis - i Shura - yi Islami ئاماژەیەکە بۆ قورئان 42:38/36 (سورەتی الشوری، ئایەتی 36 - 38 – و)، کە تیایدا باس لە خواناسەکان کراوە کە گوایە ئەوان:

"والذين استجابوا لربهم واقاموا الصلوات وامرهم شورى بينهم ومما رزقناهم ينفقون"

تێرمی ناو ئەو دەقەی سەرەوە "شورا" شەرعیەت بەپەرلەمان دەبەخشێ، بەڵام بەهیچ شێوەیەک باس لە سەروەری دەسەڵاتی یاسادانان ناکات. یاساکان، واتە یاساکانی خوای پەروەردگار خۆیان هەر هەبوون و دەبێ پیادە بکرێن.

سەرجەمی یاساکان؛ یاسا مەدەنییەکان، یاساکانی سزا، یاسا ئابوورییەکان، ئیدارییەکان، کولتوورییەکان، میلیتارییەکان و سیاسەکانیش "وەکو هەموو یاسا و ڕێساکانی تریش" دەبێ لەسەر بنەمای "میتۆدی ئیسلامی" دابڕێژرێن (مادەی چوارەمی یاسای بنەڕەتی)[١١]. هەروەها لە هەمان مادەدا ئەوە هاتووە کە ئەم پرنسیپە لە سەرووی هەر هەموو پرنسیپەکانی ترەوەیە. تەفسیرکردنی مانای ئەم پرنسیپە کە ڕۆڵێکی چارەنووسساز دەبینێ لە دەستی شورای نگهبان دایە.

مادەی ١٢ی یاسای بنەڕەتی[١٢] زۆر گرینگە: لەم مادەیەدا ئەوە هاتووە کە ئایینی din فەرمی ئێران ئیسلامە و ئایینزاکەشی Madhhab[١٣] جەعفەرییە. هەروەها ئەوەش هاتووە کە "ئەم مادەیە هەتا هەتاییە و ناگۆڕێت". ئەمەش مانای ئەوەیە نەریتی شیعی ئیسلامی بەم شێوەیەی کە

دارێژراوه (له پرنسیپدا دوور له ویستی جەماوەر و دوور له بیر و بۆچوونەکانی پەرلەمانیش) دەبێتە یاسای وڵاتەکە.

کاری پەرلەمان لە باشترین حاڵەتدا تەفسیرکردنی یاساکانە نەک دانانیان. یاساکان بەر لەوەش خۆیان هەر هەبوون، بەڵام هەمیشە/هەموویان ڕوون نین. ئەرکی ڕوونکردنەوەی ئەو یاسایانە و دارشتنی یاسا و ڕێسا پێویستەکانی تر دەکەوێتە ئەستۆی پەرلەمان. بەڵام ئەم کار و ئەرکانە لە ژێر ڕەحمەت و ڤیتۆی شورای نگهبان دایە و پیادەکردنی ئەو یاسایانەش بێ مەرج نین (بڕوانە ئەم بەشەی خوارەوە).

ئەو یاسایانەی لەم حاڵەتە بەدەرن ئەوانەن کە پەیوەندییان بەئایینزاکانی ترەوە هەیە. واتە ئەوانەی پەیڕەوی لە ئایینزای حەنەفی، شافیعی، مالیکی، حەنبەلی یا زەیدی دەکەن دەتوانن لە بواری نەریتە ئایینییەکان، خوێندن، خێزان و میراتدا ڕیزپەڕی بکەن. ئەم مامەڵە یاساییە تایبەتە لە دادگاکانیشدا دانی پێدا نراوە. مامەڵەیەکی یاسایی تایبەتی دیکەش (بەڵام سنووردارتر) لەگەڵ هەر سێ کەمینە ئایینییەکانی تردا (زەردەشتییەکان، جوەکان، کریستەکان) پیادە دەکرێ. ئەمانەش بۆیان هەیە نەریتە ئایینییەکانی خۆیان پیادە بکەن و پەیڕەوی لە ڕێسا ئایینییەکانی خۆیان لە بواری "وانە وتنەوە و شتە شەخسییەکاندا" بکەن. بەدەر لەم حاڵەتانە دەبێ یاساکانی ئیسلامی جەعفەری پیادە بکەن.

دەبێ ئەوە بزانین کە ئەم مامەڵە (ستاتوە) یاساییە تایبەتە تەنها (جگە لە ئیسلام) بۆ ئەو سێ ئایینە دان پێ دانراوانەیە. ئایینەکانی دیکە لە ئێراندا قەدەغەن. ئەم حاڵەتە بووە هۆی بار قورسی بۆ (بۆ نموونە) ئێرانییە بەهاییەکان کە هیچ جۆرە ستاتویەکی یاساییان لە ئێراندا نییە. ئەمانە وەکو موسڵمان یا ئیسلام ناونووس دەکرێن.

هەوادارەکانی ئەم سێ ئایینە دان پێ دانراوانە لە پەرلەماندا نمایندەگی خۆیان هەیە. واتە یەک نمایندەی زەردەشتی، یەک نمایندەی جولەکە و یەک

نمایندەش بۆ ئاسوری و کلدانییە مەسیحییەکان (بەیەکەوە)، دوو نمایندەش بۆ ئەرمەنییە مەسیحییەکان لە پەرلەماندا هەن[١٤]. ئەمانە بەجیا هەڵدەبژێردرێن. مافی دەنگدان بۆی نییە سنووری ئایینەکان ببەزێنێ[١٥].

ئەندامەکانی پەرلەمان لە هەڵبژاردنێکی سەراسەری و نهێنیدا هەڵدەبژێردرێن، بەڵام کاندیدەکان دەبێ کۆنترۆڵ بکرێن و پەسەند بکرێن، بەر لە هەموو شتێکیش دەبێ توانا و لیاقەتی ئایینی پێویستیان هەبێ. ژمارەی ئەندامەکانی پەرلەمان ٢٩٠ ئەندامن کە بۆ ماوەی ٤ ساڵ هەڵدەبژێردرێن. ئەندامەکان سوێندێکی تایبەت دەخۆن کە تێیدا پەیمان دەدەن پیرۆزیی ئیسلام بپارێزن و بەرگری لە یاسای بنەڕەتی بکەن. پەرلەمان بۆی نییە هیچ یاسایەک دەربکا کە لەگەڵ ئیسلام و یاسای بنەڕەتیدا ناکۆک بێت. ئەم کارە دواتر لە لایەن شورای نگهبانیشەوە جارێکی دی کۆنترۆڵ دەکرێ. پەرلەمان ڕۆڵێکی گەورەی لەو پرۆسەیەدا هەیە کە لەبەر ڕۆشناییدا ئێران دەبێ بتوانێ وەکو وڵاتێکی هاوچەرخ یا نوێ کار بکات.

بەواتایەکی دی پەرلەمان هێزێکی بزوێنەرە لە مەسەلەی ئیجتیهاد ij-tihad یا تەفسیری نوێی یاساکانی ئیسلام کە بۆ خۆی مەسەلەیەکە دەبێ بەردەوام بێت.

هەروەها لە ناو پەرلەماندا کۆمەڵێ توانا و لێهاتوویی تەکنیکی و ئیداری هەن کە لە ناو شورای نگهباندا نابینرێن.

دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین کە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان هەڵبژاردنی شەخسین نەک حیزبی (واتە جەماوەر تاکە کەس هەڵدەبژێرێ نەک حیزب – و). بەدانانی یاسای بنەڕەتی وردە وردە هەموو حیزبەکان هەڵوەشێنرانەوە. هەڵبژاردنەکان شەخسین و ناکرێ ئەندامێکی پەرلەمان جێگاکەی خۆی بداتە یەکێکی تر. دەوڵەتی ئێران وەکو دەوڵەتێکی "ئیدیۆلۆژی" پێناسە دەکرێ و جەماوەر دەرفەتی ئەوەی نییە هەڵبژاردن لە نێوان ئیدیۆلۆژیە جودا

جوداکاندا بکات، چونکە ئایدیۆلۆژیا هەر یەکێکە و "بۆ هەتا هەتایش" هەر ئەوەیە کە هەیە[١٦]. وەکو دەرئەنجامێکی ئەمەش هەڵبژاردنەکان دەبێ شەخسی بن. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا چەندین گروپی جیاواز جیاواز لە پراکتیکدا لە ئارادان.

سەرۆک کۆمار و حکوومەت

سەرۆک کۆمار کە خاوەنی بەرزترین پۆستە لە ناو دەوڵەتدا لە هەڵبژاردنێکی ڕاستەوخۆدا بۆ ماوەی چوار ساڵ هەڵدەبژێردرێ. سەرۆک کۆمار بۆی هەیە یەک جاری تر خۆی هەڵبژێرێتەوە و دەشبێ یەکێک بێت لەو کەسانەی کە خاوەنی "توانا و لێهاتووییەکی سیاسی و ئایینی" بێت. بێ گومان سەرجەمی کاندیدەکان بەر لە هەڵبژاردنەکان کۆنترۆڵ دەکرێن. بەنووسین ئەوە هەیە کە سەرۆک کۆمار دەبێ موسڵمانێکی خواپەرست بێت. سەرۆک کۆمار لە سوێند خواردنەکەیدا پەیمانی ئەوە دەدات کە پارێزگاری لە ئایینی فەرمی وڵاتەکە و یاسای بنەڕەتی بکات و پەیامی "پەیامبەری ئیسلام و (محەمەد) ئیمامە داوێن پاکەکان" بەجێ بگەیەنێ.

سەرۆک کۆمار یاساکانی ئێران و پەیماننامەکان لەگەڵ حکوومەتە بیانییەکاندا مۆر دەکات، هەروەها بڕوانامەی کاری Credit letter دیپلۆماتە ئێرانییەکان دەردەکا و لە دیپلۆماتە بیانییەکانیشی وەردەگرێ، میدالیا و شتی تریش دابەش دەکات، لە بەرامبەر ئەنجومەنی وەزیراندا مافی ڤیتۆی هەڵپەساردنی هەیە[١٧]. بەڵام جگە لەمانە یاسای بنەڕەتی ساڵی ١٩٧٩ سەرۆک کۆماری وەکو وەزیفەیەکی نیوچە بێ بایەخ پشتگوێ خستووە.

کاری حکوومەت و وەزیرەکانیش دەبێ وەکو هەر وڵاتێکی تر وابێت. حکوومەت دەتوانێت هەندێ یاسا دەربکات (ئەو یاسایانەی پێویستیان بەڕەزامەندی و پەسەندکردنی پەرلەمان نییە). پەرلەمان دەبێ وەزیرەکان پەسەند بکات و وەزیرەکانیش لە بەرامبەر پەرلەماندا بەرپرسیارن. هەروەها بەپێی هەندێ بڕیارنامە وەزیرەکان دەبێ کۆنترۆڵ بکرێن نەبادا لە کارەکانیاندا لایەنگری لایەنێک یا کەسێک بکەن، هەروەها بەهەمان شێوە نەبادا ئەوان بەشێوەیەکی گشتی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان یا خێزان

و خزمەکانیان ڕەچاو بکەن.

بەپێی بەشی حەوتەمی یاسای بنەڕەتی دەبێ پرنسیپی شورا (ڕاوێژ) Shura بەهەمان شێوە لە ئوستان و ناوچە جودا جوداکانی تری ئێرانیشدا (لە شێوەی "ئەنجومەنی ڕاوێژکاران" و شورای کار و... هتد) پیادە بکرێ.

ریفۆرمکردنی یاسای بنەڕەتی

۱۹۸۹

هاوکات لەگەڵ هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆمار لە ۲۸ی یۆلیۆی ۱۹۸۹ کە دوای مردنی خومەینی و هەڵبژاردنی سەرۆکی پێشووی ئێران عەلی خامەنەیی بەڕابەر قەراری گرت، کۆمەڵێ گۆڕانکاری خرایە ناو یاسای بنەڕەتییەوە. لە مادەی ۱۰۷دا دەرفەتی "هەڵبژاردنی" ڕابەر لە لایەن جەماوەرەوە لابرا. کاری هەڵبژاردنی ڕابەر (لە ئێستا بەدواوە – و) تەنها لە دەستی مجلس خبرگاندا دەبێ.

بەشێوەیەکی دی دەتوانین بڵێین بەدەزگاییکردنی یا بە(موئەسەساتیکردنی) ویلایەتی فەقیە هەنگاوێکی تریش چووە پێشەوە.

وەکی دی گرنگترین گۆڕانکاری کە هاتە ئاراوە بریتی بوو لەوەی کە پۆستی سەرۆک وەزیران لابرا و سەرۆک کۆماریش کرا بەسەرۆکی حکوومەت. سەرۆک کۆمار بەم شێوەیە دەسەڵاتێکی ڕاستەقینەی پێ درا. هەروەها وەزیفەی ڕابەریش وەکو جاران زۆر ورد نەدەکرایەوە یا زۆر بەوردی پێناسەی نەدەکرا. ڕابەر ئەم ئەرک و دەسەڵاتانەی هەیە (بڕوانە دەقی ریفۆرمکراوی مادەی ۱۱۰ لە پەراوێزی ژمارە ۱۰ – و).

* ڕابەر زیاتر هێڵە گشتییەکانی سیاسەت دیاری دەکات.
* ڕابەر بەشێوەیەکی فەرمی سەرۆکی فەرماندەی گشتی سوپایە.
* ڕابەر بڕیار لەسەر سازدانی ڕیفراندۆم دەدات.
* لە کاتی ڕوودانی ناکۆکی لە نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و ڕاپەڕاندن و دادوەری یا هەر شتێکی دی لەم بابەتە ئەم وەکو دادوەرێک ئەو ناکۆکییانە یەکلا دەکاتەوە.

* ڕاپەڕاندنی (یا پەسەند نەکردنی – و) بڕیاری دەرکردنی سەرۆک کۆمار (کە دادگای یا پەرلەمان باڵا دەریدەکات) لە دەستی ڕابەر دایە.

* دەسەڵاتی دەرکردنی لێبوردنی هەیە.

* دەسەڵاتی دامەزراندن و دەرکردنی ئەمانەی خوارەوەی هەیە: فوقەهاکانی ناو شورای نگهبان، دادوەری باڵا (عالیترین مقام قوه قضاییه – و)، سەرۆکی گشتی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن (ریس سازمان صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران – و)، فەرماندەی گشتی سوپا، سەرۆکی سوپای پاسداران (فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی – و)، هەروەها (فرماندهان عالی نیروهای نظامی و انتظامی – و)، لە کۆتاییشدا (رییس ستاد مشترک – و)، هەر هەموو ئەمانە لە دەستی ڕابەر دایە.

بەپێی مادەیەکی نوێ (١١٢)[١٨] ئۆرگانێکی نوێ بەناوی "مصلحت تشخیص نظام" دروست کرا بۆ ئەوەی ناکۆکییەکانی نێوان شورای نگهبان و ئەنجومەنی یاسادانان (پەرلەمان – و) یەکلا بکاتەوە. ئەندامەکانی ئەم ئۆرگانە تایبەتە لە لایەن ڕابەر/ڕابەرەکانەوە دیاری دەکرێن. بەواتایەکی دی (بەهۆی ئەم ئۆرگانەوە – و) شورای نگهبان مافی ڤیتۆی ڕەهای لە دەست دا.

سیستمی یاسایی

بەپێی یاسای بنەڕەتی ئایینزای جەعفەری سەر بەئیسلامی شیعی دەبێتە یاسای وڵات و دادگاکان دەبێ پیادەی بکەن. تەنها لەو حاڵەتانەدا نەبێت کە پەیوەندییان بەو مافە تایبەتانەوە هەیە کە هەواداری ئایینزاکانی تری ناو ئیسلام هەیانە و ئەو مافانەش (بەڵام لە سنوورێکی زۆر دیاریکراودا) کە هەواداری هەرسێ کەمینە ئایینییەکانی تر هەیانە کە لە ئێراندا دانیان پێدا نراوە.

ئەو یاسایانەی لە ناو ئەنجومەنی ڕاوێژکاراندا دادەڕێژرێن دەبێ دژ بەیاساکانی جەعفەری نەبن، ئەگەر نا دەبێ هەڵبوەشێنرێنەوە. ئەم مەسەلەیە لە بەشی سێیەم و یازدەیەمی یاسای بنەڕەتیدا بەتەواوی ڕوون کراوەتەوە.

یاساکان خۆیان لە سەرەتاوە هەر هەن (یاساکانی خوا و ئایینزای جەعفەری – و)، تەنانەت ئەگەر پرۆسەی یاسادانانیش لە ناو پەرلەماندا ئەنجامی نەگرتبێت. بۆ نموونە لە مادەی ١٦٧دا[١٩] هاتووە: قازییەکان qadi دەبێ بەپێی یاسا و ڕێساکان (واتە ئەو یاسایانەی پەرلەمان دەریان دەکات) دادوەری بکەن. ئەگەر ئەم جۆرە یاسا و ڕێسایانەش نەبوون ئەوە دەبێ خۆیان یاسای گونجاو لەبەر ڕۆشنایی سەرچاوە ئیسلامییەکان یا فەتواکاندا هەڵبهێنجن و بەپێی ئەوە دادوەری بکەن. دادوەر یا قازی نابێ بڕیار یا حوکمەکەی خۆی دوا بخات تا یاسایەکی گونجاو لەو بوارەدا دەردەچێت. لەبەر ئەمە دەبێ دادوەرەکان شارەزا و بەتوانا بن لە فیقهی ئیسلامیدا و لێهاتوویی ئەوەیان تێدا هەبێ کە لە قورئان و سوننەتەکانی sunna پێغەمبەر و هەر دوازدە ئیمامەکەوە یاسا و ڕێسای پێویست هەڵبهێنجن. بەهەمان شێوە دادوەرەکان نابێ ئەو فەرمان و بڕیارنامانەی حکوومەت پیادە بکەن کە لەگەڵ یاساکانی ئیسلامدا هاودژن. وەکی دی

دەزگایەکی تایبەت هەیە بەناوی (دادگای دادپەروەری ئیداری) کە هەموو کەسێ دەتوانێ لەوێ ئیستیئنافی لابردنی ئەو فەرمان و بڕیارنامانە بکات.

لە مادەی یازدەیەمی یاسای بنەڕەتیدا باس لە پێکهاتەی سیستمی یاسایی کراوە. باڵاترین ئەنجومەنی دادوەری (عالیترین قوه قضاییه - و) کە لە سەرۆکی دادگای باڵا، باڵاترین مدعی گشتی دەوڵەت و سێ دادوەری تریش کە لە لایەن ئەنجومەنی یا یەکێتی دادوەرانەوە هەڵدەبژێردرێن، دەکەوێتە سەرووی ئەم هەرەمەوە. دەسەڵاتی دامەزراندن و دەرکردنی دادوەرەکان لە دەست ئەم ئەنجومەنە باڵایە دایە. هەروەها ئەم سیستمە یاساییە دوو دەزگای تری سەرتاسەریش لە خۆ دەگرێ کە دەکرێ ئێمە لێرەدا بەدیوانی چاودێری دارایی ناوزەدی بکەین.

بەشی سێیەمی یاسای بنەڕەتی باس لە "مافەکانی میللەت" دەکات. لەم بەشەدا هەندێ یاسا هەن کە پەیوەندییان بەوەزیفەکانی سیستمی یاساییەوە هەیە. ئەو یاسایانە پارێزگاری لە ژیان و موڵک و ماڵی هاوڵاتیان دەکەن؛ هەموو هاوڵاتییەک مافی ئەوەی هەیە پەنا بۆ دادگاکان ببا و هەروەها پارێزەرێکیش داکۆکی لێ بکا؛ هەموو گومانلێکراوێک دەبێ وەکو بێ تاوان تەماشا بکرێت تا تاوانەکەی دەسەلمێنرێت؛ نابێ ئازار و ئەشکەنجە لەگەڵ یەکێکی گیراودا بەکار بهێنرێت بەمەبەستی ئەوەی زانیاری لێ وەربگیرێ و ناچار بکرێ دان بەشتەکاندا بنێت و... هتد.

خاڵە ناکۆکەکان

یاساکانی خێزان و سزادان

یاساکانی ئێران بریتین لە یاساکانی ئایینزای جەعفەری. ئەمەش مانای وایە هەموو یاسا پیادەکراوەکان جا چ ئەوانەی پەیوەندییان بەوەزیفەی دادگاکانەوە، بەهەڵسەنگاندنی بەڵگەکانەوە، بەگەواهیدەرەکانەوە هەیە، یا ئەوانەی پەیوەندییان بەحوکمی دادگاکانەوە هەیە، هەر هەمووی بەشێوەیەکی زۆر ڕوون جیاوازییەکی گەورەیان لەگەڵ نەریتی یاسایی وڵاتە ڕۆژئاواییەکاندا هەیە. بەهەمان شێوە جیاوازی لەگەڵ ئەو تەفسیرە مۆدێرنەشدا هەیە کە لە بەشەکانی تری جیهانی ئیسلامیدا هاتنە کایەوە. بوارە ناکۆکەکان یا جیدال ئامێزەکان لێرەدا بەزۆری پەیوەندییان بەیاساکانی خێزان و یاساکانی سزاوە هەیە. لە یاسای بنەڕەتیدا ئەوە بەڕوونی ساغ کراوەتەوە کە "یاساکانی ئیسلام" وەکو یاسایەکی خێزان پیادە دەکرێ. بەهەمان شێوەی یاساکانی "سزای ئیسلام"یش دەبێ پیادە بکرێ.

یەکێک لەو دیاردانەی کە دێباتەکانی زیاتر دەوروژان بریتی بوو لە پیادەکردنی دوو یاسای جیاواز بۆ پیاوان و ژنان. بۆ نموونە لەو بوارانەی پەیوەندیان بەیاساکانی خێزان و میراتەوە هەبوو، گەواهیدان لە بەردەم دادگاکاندا، بڕیارنامەکانی هاوپەیوەند بەکار و جلوبەرگەوە هەبوو... هتد.

فرە ژنی، یا ئەوەی کە پیاو بۆی هەیە تا چوار ژنی هەبێ، لە پراکتیکدا ڕۆڵێکی بچووکی هەیە. ئەوەی کە لێرەدا ڕۆڵێکی زۆر گەورەی هەیە بریتییە لەو نەریتە شیعییەی پێی دەڵێن ژنهێنانی موتعە یا سیغە sighe، واتە ئەو پەیوەندییە سێکسییە شەرعییەی کە تەنها بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بەردەوام دەبێ. مافی جیابوونەوە چەندین جۆری هەیە. لەم

بوارەدا پیاو مافێکی ڕەهای هەیە، بەڵام ژن مافێکی تەسک و سنوور بەزێنراوی هەیە. پیاو بەتەنها خۆی خێزان بەڕێوە دەبا و بەخێوی دەکا، بەڵام ژن هەموو ماڵ و موڵکەکانی و داهاتی کارەکەشی (ئەگەر کار بکات) بەتەواوی تەنها بۆ خۆیەتی، واتە وەکو پیاو ئەرکی بەخێوکردنی خێزانی لەسەر شان نییە.

هەندێ نەریت و ڕێسا هەن کە بوونەتە هۆی ئەوەی پیاوان و ژنان ئەرک و مافی جیاوازیان هەبێ، بۆ نموونە: پیاوە (زاوا) کە دەبێ "دیاری بەیانان"[٢٠] بداتە ژنەکەی (بووک) پاش ئەوەی شەوی یەکەم لە لای بوو، هەروەها پیاوە کە ئیمامی خێزانە و مافێکی تەواوی هەیە کە بڕیار لەسەر خێزانەکەی بدا. بەهەمان شێوەش ئەو یاسا و ڕێسا ئاڵۆزانەی پەیوەندییان بەمیراتەوە هەیە وا دەکات کە بەشێوەیەکی گشتی ژن نیوەی پیاوی بەربکەوێت. لە پرسی گەواهیدان لە بەردەم دادگاشدا گەواهی دوو ژن بەرامبەر بەگەواهی یەک پیاو دەژمێردرێ. بەهەمان شێوە جزیەدانی پیاویش نیوەی ژنە.

لە ڕێساکانی یاسا نەریتییەکانی خێزان لە ناو ئیسلامدا ئەوە ڕەنگی داوەتەوە کە خێزان (نەک تاکە کەس) بنەمای ستروکتوری کۆمەڵگایە (بڕوانە مادەی ١٠،١١ لە یاسای بنەڕەتی ئێران)[٢١]. مەبەست لێرەدا ئەوەیە ئەرکەکان و مافەکانی (ژن و پیاو - و) "یەکتر هاوسەنگ" دەکەنەوە ئەگەر بێتو مرۆڤ خێزان و خزم و کەسوکار وەکو (یەک یەکەی) تەواوکەری یەکتر تەماشا بکات.

مناڵ هی باوکە یا دەگەڕێتەوە بۆ خێزانی باوک. ئەمەش بەو مانایە دێتەوە کە پیاو بۆی هەیە ژنێک لە ئایینێکی (دان پێ دانراوی) دیکە بخوازێت. مناڵ سەر بەئایینی باوک دەبێ. بەڵام لە هەمان کاتدا ژنێکی موسڵمان بۆی نییە شوو بەیەکێکی غەیرە موسڵمان بکات.

گرفتێکی زۆر جەدەلئامێزی دیکە یاساکانی "سزای ئیسلامیە". لە نەریتە یاساییەکانی ترادیسیۆنی ئیسلامیدا دادوەرەکان ڕۆڵێکی

یەکلاکەرەوەیان لەو گرفتە سەختانەدا هەیە کە دەبنە مایەی ناکۆکی و مشتومڕ لە نێوان دوو کەس یا دوو لایەندا. لەم حاڵەتانەشدا ئەڵبەتە دەبێ دوو لایەن هەبێ؛ سکاڵانووس و سکاڵا لێ کراو یا بەعەرەبی گوتەنی مدعی و مدعی علیە. لە هەندێ حاڵەتدا، بۆ نموونە لە تاوانەکانی (حد hadd، کۆ: حدود)دا خوا خۆی خاوەنی مەسەلەکەیە. ئەو حاڵەتانەش ئەوانەن کە سزاکەیان لە قورئاندا یا لە نەریتێکی زۆر پیادەکراودا نووسراوە. ئەو حاڵەتانەش بریتین بۆ نموونە لە دزی (گەورە) کە دەبێ دەستی ڕاستی دزەکە ببڕنەوە، هەروەها ڕێگری و چەتەگەری کە سزاکەی مەرگ و هەڵواسین و بڕینی ئەندامەکانی لەشە، هەروەها زیناکردن کە سزاکەی جەڵدە لێدانە یا لە حاڵەتە گەورەکاندا سزاکەی دەبێتە شێوەیەک لە شێوەکانی سزای مەرگ (لە هەندێ حاڵەتدا لە ڕێگەی ڕەجم کردنەوە). هەر کەسێ یەکێک بەدرۆ یا بەبێ بەڵگە لە بواری ژنخوازیدا تاوانبار بکات سزاکەی دەگاتە جەڵدە لێدان. سزای مەی خواردنەوە (یا بەکارهێنانی شتی وەکو مەی و مادە سڕکەرەکان) جەڵدە لێدانە. هەروەها "بڵاوکردنەوەی فەساد لەسەر زەویدا" سزای مەرگی هەیە (بڕوانە سورەتی المائدە، ئایەتی 37/33)[٢٢]. زۆر جاریش لە بواری سزای مەرگ بەرامبەر بەوانەی ئێمە پێی دەڵێین بەرهەڵستکاری سیاسی، لە ئێراندا ئاماژە بەقورئان دەکرێ. بەهەمان شێوە لە بواری بەکارهێنان و مامەڵەکردنی مادە سڕکەرەکاندا سزای مەرگ پیادە دەکرێ. هەروەها سزای "ارتداد"یش مەرگە، واتە ئەو کەسانەی لە ئایینی ئیسلام وەردەگەڕێنەوە و باوەڕ بەئایینێکی تر دەهێنن یا خۆیان بەبێ ئایین دادەنێن بەمەرگ سزا دەدرێن.

دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین کە مردن، کوشتنی بێ ئەنقەست یا بێ مەبەست، هەروەها ئازاردانی لەشولار ناچنە خانەی تاوانەکانی (حد)ەوە، بەڵکو وەکو گرفتێکی یاسای مەدەنی تەماشا دەکرێن. لێرەدا ئەو کەسەی ئازارەکەی پێ گەیشتووە بەخاوەنی مەسەلەکە دەژمێردرێ، لە حاڵەتێکیشدا ئەو کەسە بمرێ ئەوە کەسوکار و خزمی ئەو (خاوەنی

خوێنەکە) بەخاوەنی مەسەلەکە دەژمێردرێن.

جارێکی تریش لێرەدا ئەوە دەبینین کە خێزان و کەسوکار بنەمای ستروکتوری کۆمەڵگان لە ئێران. لایەنی سکاڵانووس (مدعی) لەم حاڵەتانەدا "ماف"ی Iex talionis (قصاص) هەیە. ئەگەر خاوەنی/خاوەنەکانی مەسەلەکە هەندێ مەرجی دیاریکراویان تێدا بێت ئەوە دەتوانن بەپێی پرنسیپی "چاو بەچاو و دان بەدان" و ئازار بەئازار، داوای سزادانی (قصاص)ی تاوانبارەکە بکەن. بەڵام لە هەمان کاتیشدا دەتوانن لەو مافەی خۆیان خۆش بن و تەنها بەقەرەبووکردنەوە مادییەکە یا جزیەکە ڕازی بن یا بەشێوەیەکی گشتی واز لە هەموو شتێ بێنن یا لە هەموو شتێ خۆش بن.

بەپێی یاساکانی ئەو ئاییینزانەی لە ئێراندا کاری پێ دەکرێ جزیەی پیاو بۆ ژن نیوەی جزیەی ژنە بۆ پیاو. بڕی ئەو پارەیەی (جزیە) لە بری کوشتنی کەسێکی ناموسڵمانی سەر بەئاییینێکی دان پێ دانراوی دیکەدا دەدرێ بریتییە لە ١/١٠، بەڵام جزیەی کوشتنی ژنێکی ناموسڵمان بریتییە لە ١/٢٠. لە هەمان کاتدا جزیەی پیاو لە کاتی کوشتنی یەکێکی ناموسڵمانی بێ ئاییندا یا سەر بەئاییینێکی نامۆڵەتدراوادا هیچ نییە.

پیادەکردنی جەڵدە لێدان و بڕینی ئەندامەکانی لەش وەکو شێوەیەکی سزادان بەهیچ شێوەیەک لەگەڵ مادەی ٣٨ی یاسای بنەڕەتیدا[٢٣] کە خوازیاری قەدەغەکردنی ئازار و ئەشکەنجەیە ناکۆک نییە، چونکە مەسەلەکە لێرەدا مەسەلەی سزایە نەک مەسەلەی بەکارهێنانی ئازار و ئەشکەنجە بەمەبەستی وەرگرتنی زانیاری و دان پێ دانان وەکو لەو مادەیەی سەرەوەدا هاتووە.

ڕوونکردنەوەیەکی تایبەت لە بارەی یاساکانی سزا و (قصاص)ەوە لە دوای دەرچوونی یاسای بنەڕەتییەوە بڵاو کرایەوە. بەهەمان شێوەش چاودێریکردنی ماسمێدیاکان بەپێی یاسایەک لە ساڵی ١٩٨٦دا دووبارە ڕێکخرایەوە.

سیستمی سیاسی لە واقیعی ئێراندا

١٩٧٩ - ٢٠٠١

پرسی ڕابەر لە دوای مردنی خومەینییەوە

ئەگەرچی خومەینی ئێستا نەماوە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تاوەکو ئەمڕۆ وەک سیمبۆلێکی شۆڕشی ئێران (کە دژ بەدەسەڵاتی تاکڕەوانەی شا بەرپا کرا) تەماشا دەکرێ. نەمانی خومەینی لە ژیاندا بەنیسبەت دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنەوە زۆر باشتر بوو وەک لە مانی ئەو: چون ئەو کاتە مرۆڤ دەتوانێ ئاماژەی پێ بکات، پشت بە وتە و هەڵسەنگاندنەکانی ئەو ببەستێت، بەبێ ئەوەی مەترسی ئەوە لە ئارادا هەبێ کە خۆی ڕاستەوخۆ ناڕەزایی بەرامبەر بەو تەفسیر و پیادەکردنە دەربڕی کە ئێمە بۆ قسە و نووسینەکانی ئەو دەیکەین.

وەزیفەی دووەمی خومەینی بریتی بوو لە بەدەزگایی کردنی "ڕابەر" لە چوارچێوەیەکی دەستووریدا. بەشێوەیەکی تر دەتوانین بڵێین دەزگای یا ڕێکخراوی ویلایەتی فەقیە لەسەر بنەمای نەریتێکی تا ڕادەیەک کۆنی ناو ئیسلامی شیعی بنیاد نراوە. مرۆڤ دەگەڕێتەوە بۆ/سەر بەخانەوادە یا گروپێکە کە ئەویش لە ڕێگەی خۆیەوە دەگەڕێتەوە بۆ/سەر بەڕاوێژکارێکی ڕوحییە کە پێی دەڵێن مەرجەع (لە زمانی ئینگلیزیدا زۆر جار پێی دەڵێن "source of emulation"). بەزۆریش پیاو یەکێکی نورانی هەڵدەبژێرێت کە "نیشانەی خوا"ی پێوە دیار بێت (ئایەت و الله - ئایەتوڵڵا). وەک نەریت یەکێک لە ئایەتوڵڵا مەزنەکان وەک کاندید دەردەکەوێ و ئیدی ئەوانی دیکەش وەک مەرجەعی خۆیان دانی پێدا دەنێن.

خومەینی بووە ڕابەرێکی ڕوحی لەم بابەتە کە بەبێ کۆنکرانس لە لایەن

هەمـووانەوە قـبـوڵ کـرا. لە ڕێگەی پلە و پایەی خـۆیەوە لە ناو دەوڵـەتدا (بەپێی مـادەی پێنجـەمی یاسـای بنەڕەتی) خـومـەینی بەپێی نەریتی تیۆلۆجی شیعی لە پراکتیکدا ئەو وەزیفەی هەبوو کە دەبووایە ئیـمامی مـەهدی هەیبـووایە. لێرەدا "شیـعـە ڕاسـتڕەوەکـان" و تیـۆلۆجیـسـتـە هەرە سوننەتیـەکـان ڕەخنەکـانی خـۆیان ئاشکرا کـرد. خـومـەینی دەسـتی بەسـەر دەسـەڵاتێکی زیاد لە پێویستدا گرتبوو. هاوکات لەگەڵ مردنی خومەینیدا لە ٣ی یۆنیـۆی ١٩٨٩ ناکۆکیـیـەکـان زیاتر گڕیان گرت. مجلس خبرگان عـەلی خـامـەنەیی بەڕابەر هەڵبـژارد. ئەم هەڵبـژاردنە ڕۆژێک دوای مـردنی خومەینی ئاشکرا کرا. بەڵام ١٠ ڕۆژ دواتر، واتە لە ١٤ی یۆنیۆ مەرجەعە گـەورەکـانی تر کـاندیدی خـۆیان ئاشکرا کـرد. شـەش ئایەتوڵڵای گـەورە ئەوەیان ئاشکرا کرد کە ئەوان ئایەتوڵڵا محەمەد عەلی ئەراکی بەمەرجەعی خۆیان دەزانن و دان بەودا دەنێن. ئەم کارە دەبێ وەکو ڕەخنەیەک لە یاسای بنەڕەتی تەمـاشـا بکرێ. لەم کـاتەدا دژە هەڵوێـسـتـێکی لە بەرامـبـەر ئەم هەڵوێسـتـەی ئەمـاندا زۆر پێویست بوو. ڕۆژی ٦ی ئاگوست "زیاتر لە ٨٠ نمایندەی ئاییـنی ئیـسـلام" لە ڕاگەیاندنێکدا پشـتـیـوانی خۆیان لە عـەلی خـامـەنەیی، وەک ڕابەرێکی ڕوحی لەبری خـومـەینی، ڕاگـەیاند. تەنانەت دوای مـردنی ئایەتـوڵڵا ئەراکـیش (لە تەمـەنی زیاتر لە ١٠٠ سـاڵ) لە نۆڤەمبەری ١٩٩٤دا، هێشتا عەلی خامەنەیی هەر وەکو مەرجەع حیسابی بۆ نەدەکرا.

کاندیدبوونی خامەنەیی (بۆ مەرجەعیـەت – و) لە لایەن هەندێ گروپەوە بەتـوندی پشـتـیـوانی لێ دەکـرا، بەڵام ئەو خـۆی وای بەچاک زانی خـۆی بکشـێنێـتە دواوە و هۆکارەکـەشی بۆ کـەمی کـات گـەڕانەوە. پلە و پایە و ئیـعـتـیـبـاری ئاییـنی خـامـەنەیی و هاوسـەنگی ئەو لە نێـو ئایەتوڵڵا گەورەکاندا، لەگەڵ خومەینیدا بەراورد نەدەکرا. خامەنەیی بیریارێکی گەنج بوو و تێڕوانینێکی تری لە مەسەلەی تێگەیشتن و پیادەکردنی شەریعەی ئیسـلامیدا هەبوو. ئەم خاڵانە بووە هۆی ئەوەی سەرنجی کەسانی دیکە لەم

بوارەدا ڕابکێشێ کە ناودارترینیـان عـەبدولکەریم سـروش بوو. داواکردنی ریفۆرمی سیاسی و بەرفراوانکردنی ماف و ئازادییەکان بەشێک بوون لەو داواکارییـانەی کە خوێندکارەکـان لە خۆپیشـاندانەکانی خـۆیـاندا هەر لە ساڵی ٢٠٠١ بەدواوە پێیان لەسەر دادەگرت.

لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمـاندا (مەجلیسی شورای ئیسـلامی) جەمـاوەر تاکە کەسـەکان هەڵـدەبژێرن نەک حیزبەکـان. بەلایەنی کـەمەوە لە مـاوەی

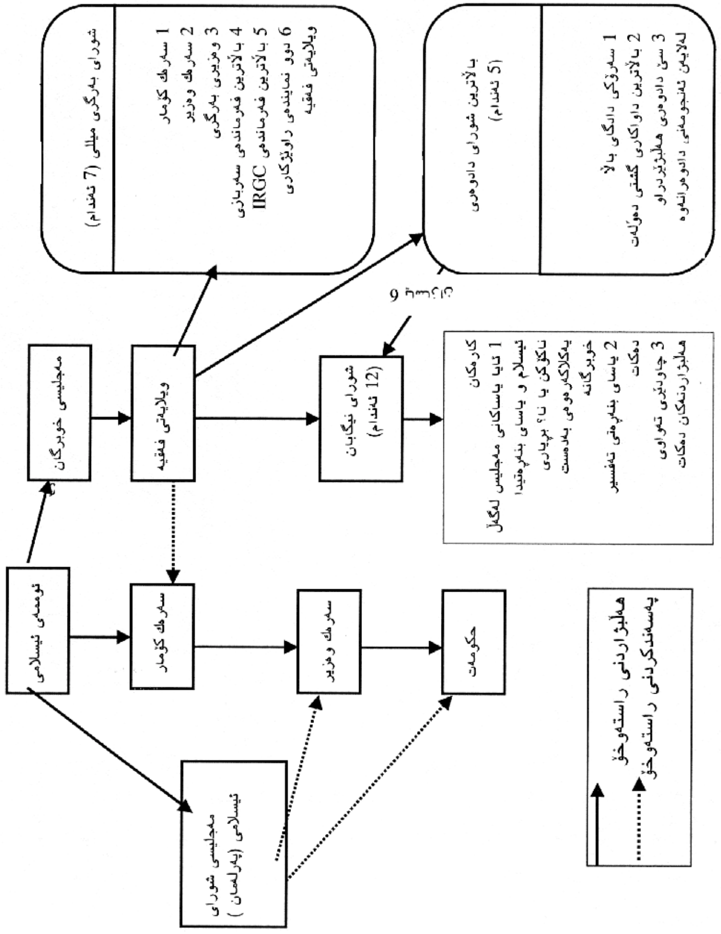

١٩٨٠ – ١٩٨٧ پەرلەمان لە دەستی یەک تاقە حیزبدا بوو ئەویش حیزبی جمهوری ئیسلامی IRP بوو. ئەم حیزبە لە ساڵی ١٩٧٩دا دامەزرا و پاش چەند ساڵێک دەستی بەسەر دەزگا هەرە گرینگەکانی دەوڵەتدا گرت: حکومەت، پەرلەمان، مجلس خبرگان، دەزگا شۆڕشگێڕییە تازەکان (دادگای شۆڕش، کۆمیتەکانی شۆڕش، پاسداران). پاش داگیرکردنی باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە تاران، حیزبی جمهوری ئیسلامی زیرەکانە توانی لە نۆڤەمبەری ١٩٧٩دا یەکەمین سەرۆک وەزیرانی "ئیسلامی – لیبراڵ" کە بازرگان بوو لەسەر کار لاببا. بەهەمان شێوە زۆر بەزرنگی توانی لە یۆنیۆی ١٩٨١دا یەکەمین سەرۆک کۆماری "ئیسلامی – لیبراڵ" کە بەنی سەدر بوو لە کار بخا. دواتر بەنی سەدر توانی هەڵبێ و خۆی بگەیەنێتە گروپێکی بەرهەڵستکار لە پاریس.

بەڵام مەهدی بازرگان لە ناو ئێراندا مایەوە و لە هەشتاکاندا سەرکردایەتی تاقە حیزبێکی بەرهەڵستکاری (نهضت آزادی) دەکرد کە مۆڵەتی کارکردنی هەبوو. بازرگان ڕەخنەی لە تاکڕەوی و سیاسی ئابووری کارەسات ئامێزی کۆماری ئیسلامی ئێران گرت و لە قۆناغەکانی سەرەتای شەڕی عێراق و ئێراندا داوای ڕاگرتنی ئەو شەڕەی کرد. حیزبەکەی بازرگان لە پەرلەمان دەرکرا و ئەندامەکانیان تووشی ڕاونان و گرتن هاتن، بەڵام خودی حیزبەکە لە ساڵی ٢٠٠١دا قەدەغە کرا. پاش مردنی بازرگان لە ساڵی ١٩٩٥دا سەرکردایەتی حیزبەکە درایە دەست یەزدی، کە لە ساڵی ١٩٧٩دا وەزیری دەرەوەی ئێران بوو. دادگایەکی شۆڕش لە تاران لە ساڵی ٢٠٠١دا حیزبی (نهضت آزادی) بەپیلانگێڕی لە دژی ڕژێمی ئیسلامی ئێران تاوانبار کرد و دواتر قەدەغەی کرد. زۆربەی ڕابەرانی ئەم حیزبە دواتر خرانە کونجی زیندانەکانەوە.

بەهێزترین حیزب کە هەڕەشەی لە حیزبی جمهوری ئیسلامی دەکرد بریتی بوو لە موجاهیدینی خەڵق (لە جیهادەوە وەرگیراوە) کە ڕێکخراوێکی "ئیسلامی – مارکسی" بوو. مجاهدین خلق لەو سەردەمەدا زۆر ترسناک

بوون چونکە ڕووی دەمیان لە هەمان ئەو گروپانە بوو (کرێکار، جووتیار، بۆرژوای بچووک) کە حیزبی جمهوری ئیسلامی دەیویست کاریان لەگەڵدا بکات. ڕابەری مجاهدین خلق (مەسعود رەجەوی) لە ساڵی ١٩٨١دا هەڵهات و دەوڵەت توانی لە نێوان ١٩٨١ – ١٩٨٢دا موجاهدین بەشێوەیەکی وەحشیانە لەناو ببا. هەزارەها کەس لە هەوادارەکانیان (بەقسەی خۆیان دەیەها هەزار کەس) لە سێدارە دران. سەرکردایەتی حیزب[٢٤] ئێستا لە ناو عێراقە و سوپایەکیشی هەیە کە هەر لەوێوە هەندێ جار هێرش دەکاتە سەر ئێران.

پارتی کۆمەنیستی ئێران ناسراو بەتودە کە پشتیوانی لە ڕژێمی خومەینی دەکرد تا وەکو ساڵی ١٩٨٣ مۆڵەتی کارکردنی درا. لەم ساڵەدا سەرانی تودە گیران و ساڵی ١٩٨٨یش هەندێکیان لە سێدارە دران.

ئۆپۆزیسیۆن لە ناو کۆماری ئیسلامی ئێراندا تەنها لە چوارچێوە ئیسلامییەکەیدا مۆڵەتی پێ دەدرێ. بەپێی بڕیارێک کە لە ساڵی ١٩٨٨دا دەرچوو، وەزارەتی ناوخۆ پاش لێکۆڵینەوەیەکی تایبەت ئەوجا مۆڵەتی کارکردن بەحیزبە سیاسییەکان دەدا. بەڵام هەتاوەکو ئێستاش چ ئۆپۆزیسۆنە چەپڕەوەکان و چ ڕاستڕەوەکانیش (هەواداری پادشایی) لەناوبراون و زۆر جاریش ئەم لەناوبردنە بەشێوەیەکی فیزیکی بووە.

حیزبی جمهوری ئیسلامی لە دەرەوەڕا وەکو بەرەیەکی یەکگرتوو خۆی دەردەخست. بەڵام هەر زۆر زوو حیزب دووبەرەکییەکی زۆری تێ کەوت، هیچ نەبێ لە مەسەلە ئابوورییەکاندا. یەکێک لە فراکسیۆنەکان پشتیوانی موڵکایەتی تایبەتی دەکرد و هەواداری کرانەوەیەکی ئابووری بوو لەگەڵ ڕۆژئاوادا. فراکسیۆنێکی ڕادیکاڵ imamiya "خەتی ئیمام" داوای ئەوەیان دەکرد کە دەوڵەت بەشێوەیەکی سەنترال ئابووری وڵاتەکە بەڕێوە ببات. لە ڕێگەی ریفۆرمێکی ڕادیکاڵانەی زەویوزار و دانانی یاسایەکی پرۆگرەسیڤانە (پۆزەتیڤانە) بۆ بازاڕی کار، دەکرێ بارودۆخی هەژارەکانی

(موستەزعەفین) ئێران باشتر بکرێتەوە. بازرگانی دەرەکی دەبێ بکرێتە دەوڵەتی و پەیوەندییە ئابوورییەکانیش دەبێ لەگەڵ وڵاتە سۆسیالیستەکاندا گرێ بدرێ.

ئەم باڵەی نێو حیزب لە ساڵی ١٩٨٧دا ئەوەندە بەرجەستە ببوو، لەوانەشە خەتەرناک، تا وای لێهات حیزب زۆر بەئاسانی لەبەر یەک هەڵوەشایەوە. هەروەکو پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد، ناکۆکییەکانی نێو حیزبی جمهوری ئیسلامی کارێکی وای کرد کە نەتوانرێت هیچ جۆرە بڕیارێک لە بارەی گرفتە ئابوورییە سەرتاسەرییەکانی ئێرانەوە بدرێت.

بەڵام ئەو دووبەرەکییە قووڵەی نێوان هەردوو باڵەکەی ڕژێم بەهیچ شێوەیەک لە دوای ساڵی ١٩٨٧وە ئارام نەبووەوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە تەنانەت لە دوای مردنی خومەینیشەوە بووە مانیفێستێک. لە قۆناغی نەوەدەکانیشدا هەردوو باڵەکەی ناو ڕژێم زیاتر خۆیان ئۆرگانیزە کرد و کار گەیشتە ئەوەی هەردوو لا لە ناو تاراندا دوو مەڵبەندی هەڵبژاردنی جودایان هەبوو.

هەڵبژاردنەکانی خولی شەشەمی مەجلیس (پەرلەمان) لە فابریوەری و مارسی ٢٠٠٠دا بەڕێوەچوون. ئێران سیستمی هەڵبژاردنی فەرەنسی پیادە دەکات، واتە زۆرینەی دەنگەکان لە دوو خولی جیاوازدا. بەواتایەکی دی لە خولی یەکەمدا تەنها ئەو کاندیدانە بەبراوە دەژمێردرێن و بۆیان هەیە بەشداری خولی دووەم بکەن کە زۆرینەیەکی دەنگەکانیان بەدەست هێنابێ بەمەرجێ ئەو زۆرینەیە لە چواریەکی دەنگەکان (لەو ناوچەیەی هەڵبژاردنەکەی تێدا ساز کراوە - و) کەمتر نەبێ. لە خولی دووەمیشدا دوو سەرکەوتووترین کاندیدی خولی یەکەم لەگەڵ یەکتردا پێشبڕکێ دەکەن. لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٠دا ٢٢٥ کاندید (لە کۆی ٢٩٠) لە خولی یەکەمدا هەڵبژێردران.

ئەوانەی لە ساڵی ٢٠٠٠دا پشتیوانیان لە ریفۆرمەکانی سەرۆک

خاتەمی دەکرد "ریفۆرمیستەکان" بوون کە بانگەشەیان بۆ ریفۆرمی ئابووری، پلورالیزم، بەرابەری لە بەردەم یاسا و فراوانترکردنەوەی ئازادییە شەخسییەکان دەکرد. زۆر جار پۆرترێتی ریفۆرمیستەکان بریتی بوو لە پیاوێک کە سووکە زەردەخەنەیەکی بەسەر لێوەوە بوو و سووکە ڕیشێکیشی هەبوو. کاندیدە "کۆنسێرڤاتیڤەکان"یش پێیان لەسەر بایەخە پیرۆزەکانی شۆڕش و بەها ڕوحییەکان دادەگرت. ئەمان زەردەخەنەیان نەدەخستە سەر لێوەکانیان چونکە ئایەتوڵڵا خومەینی ئەوەی ڕوون کردبووەوە ئەوەی زەردەخەنە بکات بۆ شەیتانی دەکات.

خودی ریفۆرمیستەکان بەسەر چەندین فراکسیۆندا دابەش ببوون. گرنگترین حیزبی ئەوان (حزب مشارکت اسلامی) بوو (IIPP) کە لە لایەن محەمەد ڕەزا خاتەمی برای سەرۆک کۆمارەوە ڕابەری دەکرا. لە کاتی هەڵبژاردنەکەدا ١٨ فراکسیۆنی "ریفۆرمخوازی" جودا جودا خۆیان لە "بەرەی دووی خورداد"دا کۆکردەوە (واتە بەرەی ٢٣ی مای، چونکە لە ٢٣ی مای ١٩٩٧ خاتەمی هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری بردەوە). کاندیدە "هەرە کۆنسێرڤاتیڤەکان" خۆیان لە "کوالیسیۆنی هەوادارەکانی خەتی ئیمام و ڕابەر"دا کۆکردەوە. ریفۆرمیستەکان سەرکەوتنێکی گەورەیان لە هەڵبژاردنەکاندا بەدەست هێنا. پاش خولی دووەمی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٠ نزیکەی ٢٠٠ ئەندامی مەجلیس "بەریفۆرمخواز" لە قەڵەم دران و ئەو ٩٠ ئەندامەی تریش بە"کۆنسێرڤاتیف" لە قەڵەم دران. بەڵام سنووری نێوان ئەو دوو گروپە زۆر ڕوون نەبوو، چونکە زۆرێک لەو کاندیدانە بەشێوەیەکی فەرمی وەک "بێ لایەن" هەڵبژێردرا بوون.

ریفۆرمیستەکان لە ناو خودی تاراندا توانیان ٢٦ (لە کۆی ٣٠) مەندات ببەنەوە. لەم ناوچەیەدا سەرۆک کۆماری پێشوو، هاشمی ڕەفسنجانی، دابەزێنرایە پلەی (٣٠) لە لیستی کاندیدەکاندا، بەڵام پاش ئەوەی شورای نگهبان هەندێ لە کاندیدەکانی پەسەند نەکرد ڕەفسنجانی

بەرز کرایەوە بۆ کاندیدی پلە Z . هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری ۲۰۰۰یش وەکو هەڵبژاردنەکانی ساڵی ۱۹۹۷ پرۆتێستێکی ئاشکرا بوو دژ بەو پێکهاتەیەی ئێرانی بەڕێوە دەبرد. لە لایەکی ترەوە "ریفۆرمیستە" سەرکەوتووەکان لە ناو خودی خۆیاندا بەسەر چەندین فراکسیۆندا دابەش ببوون کە هەریەکە و لە ئاستی مەسەلە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکاندا خاوەنی بیروبۆچوونێکی جودا بوو. چاوەڕوانی ئەوەش لە نماینده "بێ لایەنەکان" نەدەکرا کە بەپێی مەسەلە ئیدیۆلۆژیەکان گرفتەکان هەڵبسەنگێنن و (لە پەرلەماندا – و) دەنگیان لەسەر بدەن، بەڵکو ئەوان بەپێی بەرژەوەندییە مەسڵەحەت ئامێزەکانی ئەو ڕۆژانە بڕیارەکانی خۆیان دەدا.

بەڵام ئێران ئەوڕۆکە بۆتە خاوەنی سیستمێکی سیاسی ئەوتۆ کە تیایدا تەواوی ئەو فراکسیۆنە نافەرمیانەی تاوەکو ئێستا بوونیان لە ناو ڕژێمەکەدا هەبووە بەحیزبی دیفاکتۆ دادەنرێن. بەپێی ئامارە فەرمیەکان ڕێژەی بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ۲۰۰۰دا گەیشتە نزیکەی ٦۹٪ . هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی ساڵی ۲۰۰۰ لە زۆر ڕووەوە مانای "ئاسایی کردنەوەی" ئەو ژیانە سیاسییە شۆڕشگێڕییەی دەگەیاند کە پێشتر لە ئێراندا هەبوو. بەڵام لە هەمان کاتدا شورای نگهبان ٥٧٦ کاندیدی لە کۆی ئەو ٦٨٦٠ کاندیدە پڕ هیوایە ڕەت کردەوە کە خۆیان بۆ هەڵبژاردنەکانی مجلس شورای اسلامی کاندید کردبوو. لە نێو ئەو کاندیدانەدا ٥٠٤ دانەیان ژن بوون و ۳٥ دانەشیان غەیرە موسڵمان بوون.

سەرۆک کۆمار

دەسەڵاتەکانی سەرۆک کۆمار لە کاتی فەرمانڕەوایی خومەینیدا زۆر لاواز بوون. هەردوو سەرۆک کۆماری پێشوو بەنی سەدر (۱۹۸۰ – ۱۹۸۱) و خامەنەیی (۱۹۸۸ – ۱۹۸۹) ڕۆڵێکی هەنۆکەییان هەبوو. کاتێ کە مەرگ خومەینی بەساڵاچووی پێچایەوە شەڕێکی سەخت لەسەر دەسەڵات و لێهاتوویی سیاسی لە نێوان ڕەفسنجانی و مونتەزەریدا دەستی پێ کرد. مونتەزەری یەکێک بوو لە ئایەتوڵڵا مەزنە (ayatullah uzma) هەرە ناودارەکانی شاری قوم کە لە ساڵی ۱۹۸٥دا لە لایەن شورای پسپۆڕەکانەوە، واتە مجلس خبرگانەوە بەشێوەیەکی فەرمی وەک جێگری خومەینی هەڵبژێردرا. کاتێ کە مونتەزەری کرا بەجێگری خومەینی وا چاوەڕوان دەکرا نماییندەگی خەتێکی "هەرە کۆنسێرڤاتیڤ" بکا، بەڵام لە ساڵی ۱۹۸۸ – ۱۹۸۹دا ناوی مونتەزەری بەمەرجی لیبرالیزەکردنی بارودۆخی سیاسی و ئابووری ئێرانەوە گرێدرا.

لە ساڵی ۱۹۸٦دا مەسەلەی ئێران کۆنترا ئاشکرا بوو، کە تیایدا ئاماژە بۆ ڕەفسنجانی دەکرا وەک نمایندەی ئێران کە لەگەڵ شەیتانی گەورە، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا خەریکی گفتوگۆکردن بوو. لە مانگی ئۆکتۆبەری ۱۹۸٦دا مەهدی هاشمی دەستگیر کرا، چونکە مەسەلەی چەک فرۆشتنەکەی بەئێران بۆ گۆڤارێکی لوبنانی ئاشکرا کرد. دواتر مەهدی هاشمی لە مانگی سێپتامبەری ۱۹۸۷دا بەتاوانی "بڵاوکردنەوەی فەساد لەسەر زەوی" درایە بەر گوللە (بڕوانە پێشتر کە باسمان لەم مەسەلەیە کرد و بەئایەتێکی قورئانەوە گرێمان دا). هادی کە برای مەهدی هاشمی بوو، زاوای مونتەزەری بوو. لەم شەڕ و کێشەیەی نێوان مونتەزەری – ڕەفسنجانی، ئەمەی دواییان خەریک بوو دەسەڵات بگرێتە دەست و لە مارسی ۱۹۸۹شدا مونتەزەری دەستی لە کار کێشایەوە.

لە ساڵی ١٩٨٨دا ڕێگەکان بۆ ڕەفسنجانی زیاتر تەخت بوون. لە یۆلیۆی هەمان ساڵدا، لە کاتێکدا کە بارودۆخە سەربازییەکە لە بەرژەوەندی ئێراندا نەبوو، خومەینی ناچار بوو ئاگربەستی نێوان عێراق و ئێران قبوڵ بکات. دواتر خومەینی ڕەفسنجانی بەفەرماندەی کارای گشتی سوپا دەسنیشان کرد. ڕەفسنجانی (کە جاران کۆنترۆڵکردنی هێزی "پاسداران" لە ژێر دەستی هاوپەیمانەکانی خۆیدا بوو) ئێستا لە ڕێگەی ئەم پۆستە تازەیەوە دەیتوانی هەموو هێزە چەکدارەکانی تریش بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

خامەنەیی سەرۆک کۆمار کەمەنداتەکەی (ماوەی کار) لە پاش مردنی خومەینی لە یۆنیۆی ١٩٨٩دا، لە تەواوبووندا بوو، کرایە جێگری خومەینی (ڕابەر) و وەلی ئیمامی مەهدی. بەم شێوەیە خامەنەیی بەشێوەیەکی فەرمی بووە بەرزترین دەسەڵاتداری ئێران. لەمەش گرینگتر عەلی ئەکبەر هاشمی ڕەفسنجانی لە مانگی حەوتدا بەسەرۆک کۆمار هەڵبژێردرا و هاوکات لەگەڵ ئەم هەڵبژاردنەدا یاسای بنەڕەتی ئێرانیش گۆڕا و پۆستی سەرۆک وەزیران لابرا و سەرۆک کۆمار بووە سەرۆکی حکومەت. بەم کارە پۆستی سەرۆک کۆمار گرینگییەکی زۆر جیاوازتری لە جاران پەیدا کرد. جووڵانەوە و دەرکەوتنەکانی ڕەفسنجانی ئەوەیان دەردەخست کە ئەو زیاتر لە خودی خامەنەیی بەفیعلی لە ڕابەر دەچوو.

لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماردا ڕەفسنجانی توانی ٩٤،٥ ٪ دەنگە بەشداربووەکان بێنێتەوە و ببێ بەسەرۆک کۆماری ئێران. تاقە دژە کاندیدێک کە لەو هەڵبژاردنانەدا لەگەڵ ڕەفسنجانیدا پێشبڕکێی دەکرد وەزیری پێشووی کشتوکاڵ بوو (شەیبانی) کە وەک نمایندەیەکی "لیبراڵی بێ لایەن" خۆی کاندید کردبوو. شەیبانی وەک کاندیدێکی یەکجار لاواز توانی تەنها ٣،٨ ٪ دەنگەکان بێنێتەوە. پاش ئەوەی شورای نگهبان ناوی زیاتر لە ٨٠ کاندیدی تری ڕەت کردەوە، هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆمار زیاتر لە ڕاگیرییەک دەچوون، لەسەر ئەو بڕیارە سیاسییانەی لە دوای

مردنی خومەینییەوە لە ئارادا بوون، تا لە هەڵبژاردنێکی ڕاستەقینە. ڕێژەی بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکاندا گەیشتە ٦٨،٥ ٪. هاوکات بەزۆرینەی ٩٧،٣ ٪ بڕیار لەسەر کۆمەڵێ گۆڕانکاری لە یاسای بنەڕەتیدا درا. بەهۆی یەکێک لە گرنگترین ئەو گۆڕانکاریانە کە بریتی بوو لە لابردنی پۆستی سەرۆک وەزیران، یەکێک لە سەرسەختترین دوژمنەکان (موسەوی) کە نمایندەی خەتێکی ئابووری ڕادیکاڵی دەکرد، لەو گۆڕەپانەدا نەما. لە بری ئەوە ئەوانەی لە کابینە تازەکەدا کاریان دەکرد بریتی بوون لەو تەکنۆکراتانەی کە بەزۆری خوێندنیان لە ڕۆژئاوا تەواو کردبوو.

دووبارە هەڵبژاردنەوەی ڕەفسنجانی ١٩٩٣ بەسەرۆک کۆمار ئاوێزانی ناڕەحەتییەکی بەرچاو بوو. لەو هەڵبژاردنانەدا تەنها ٦٣ ٪ دەنگە بەشداربووەکانی هێنایەوە، کە دەیکردە ٥٦،٩ ٪ سەرجەمی ئەوانەی مافی دەنگدانیان هەبوو.

بەشێوەیەکی دیکە دەتوانین بڵێین ڕەفسنجانی لە ساڵی ١٩٩٣دا تەنها لە لایەن ٣٥،٨ ٪ خەڵکی ئێرانەوە پشتیوانی لێ کرا. هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری ١٩٩٧ زۆر سەرنج ڕاکێشتر بوون لە جاران، بەڵێ زۆر سەیر و سەمەرەتریش بوون، چونکە سەرۆک کۆماری کارا ڕەفسنجانی بەپێی دەستوور بۆی نەبوو بۆ جارێکی تر خۆی کاندید بکاتەوە (بەڵام دواتر کرا بەسەرۆکی ئۆرگانێکی زۆر بەدەسەڵات بەناوی "مصلحت تشخیص نظام"، کە لە ساڵی ١٩٨٩ بەدواوە دەسەڵاتی یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی نێوان پەرلەمان و شورای نیگهبانی پێ سپێردرا بوو). بۆیە لە بری ئەم کاندیدێکی تر هاتە ژوورەوە ئەویش بریتی بوو لە کاندیدی نافەرمی ڕژێم، سەرۆکی پەرلەمان ناتیق نوری کە لە لایەن خامەنەیی ڕابەر و فراکسیۆنی کۆنسێرڤاتیڤی ناو پەرلەمان و "بازاڕ" وە basaris پشتیوانی لێ دەکرا. لە کۆی ٢٣٨ کاندید (کە ٩ دانەیان ژن بوون) شورای نگهبان تەنها ناوی ٤ پیاوی پەسەند کرد و ڕێگای دان کە بەشداری هەڵبژاردنەکان بکەن. بەڵام سەرئەنجامی هەڵبژاردنەکان سەرکەوتنێکی چاوەڕوان نەکراو

بوو بۆ محەمەد خاتەمی کە توانی نزیکەی ٦٩٪ دەنگەکان لەو هەڵبژاردنانەدا بۆ خۆی درەو بکات، بەرامبەر بەکەمتر لە ٢٥٪ بۆ ناتیق نوری. ئەم هەڵبژاردنە وەکو خۆپیشاندانێک و نارەزایی دەربڕینێک وا بوو لە دژی سیاسەتەکانی ڕژێمی کارا و لە پێش هەموو شتێکیشەوە بەرزبوونەوەی نرخەکان.

خاتەمی وەک ئایینپەروەرێکی بەتوانایەکی بەپێشینەیەکی پاکەوە کە بەهیچ شێوەیەک نەدەکرا نیشانەی پرسیاری بخرێتە سەر، خۆی هاوێشتە نێو هەڵبژاردنەکانەوە. خاتەمی خوێندنە ئایینییەکانی خۆی لە قوم تەواو کردبوو، پێشناوی "سەید"یش کە ئەو هەیبوو مانای ئەوە بوو کە پشتاوپشت دەگەڕایەوە سەر نەوەی پێغەمبەر. خاتەمی زمانی ئەڵمانی و ئینگلیزی زۆر بەباشی دەزانی و دوو کتێبیشی لەسەر فەلسەفەی سیاسەتی ڕۆژئاوا نووسیبوو. هەروەها بەر لە شۆڕشی ١٩٧٩ لە شاری هامبۆرگ سەرۆکی سەنتەری ئیسلامی بوو.

لەو کاتەدا کە لە حکوومەتەکەی ڕەفسنجانی لە نێوان ١٩٨٩ - ١٩٩٢ وەزیری ڕۆشنبیری بوو، بەوە ناوبانگی دەرکردبوو کە توانای سنگ فراوانی و تەحەمولکردنی بیر و بۆچوونە جیاوازییەکانی هەبووە و لە هەمان کاتیشدا ڕادەی سانسۆرکردنی کتێب و ڕۆژنامە و فیلمەکانی کەم کردبووەوە. لە کەمپەنیی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٩٧دا داوای تەحەمولکردنی هەرچی زیاتری بیر و بۆچوونە جیاوازەکانی دەکرد، داوای ئەوەی دەکرد کە دەسەڵاتدارانی وڵاتە ڕێز لە یاسای بنەڕەتی ئێران بگرن، پشتیوانی لە ئازادی و مافەکانی مرۆڤ دەکرد، پشتیوانی لە یەکسانی و بەرابەری نێوان ژن و پیاو دەکرد و لەگەڵ ڕۆژئاواشدا خوازیاری دیالۆگێکی کولتووری بوو.

ئەو سەرکەوتنە چاوەڕوان نەکراوەی خاتەمی لە ئەنجامی پشتگیریکردنی چەپەکان و گروپە ١٦ لایەنێکەوە بوو، هەروەها لە ئەنجامی پشتیوانییەکی

زۆری چینی ناوەڕاستەوە بوو کە لە ناوچە لادێنشینەکانەوە بەرەو شار کۆچیان کردبوو، هەروەها پشتیوانی تێکنۆکرات و بازنە پیشەسازییەکان و خوێندکاران و لاوەکانەوە بوو (هەموو کەسێ کە تەمەنی ١٥ ساڵان بێت بۆی هەیە دەنگ بدات). ئەم هەڵبژاردنە نیشانەی پشتیوانیکردن بوو لە بەردەوامبوون لە ئاساییکردنەوەی سیاسەتەکانی ئێران:

پلورالیزم (بەڵام لە چوارچێوەی سیستمی ئیسلامیدا) بەشێوەیەکی ئاشکرا دانی پێ دانرا، گروپە هەمەجۆرەکان توانیان کاندیدەکانی خۆیان ئاشکرا بکەن، هەر چوارە کاندیدەش توانیان بەشێوەیەکی ئاشکرا گفتوگۆ لەسەر مەسەلە سیاسییەکانی ناوخۆ و دەرەوەش بکەن، هەروەها ڕێژەی بەشداریکردن لە هەڵبژاردنەکەدا گەیشتە ئاستێکی زۆر بەرز (سەرووی ٨٨٪).

خاتەمی دوا بەدوای سەرکەوتن لەو هەڵبژاردنەدا یەکسەر حکوومەتێکی لیبراڵ ئامێزی دەسنیشان کرد و بۆ یەکەمین جار لە مێژووی ئێرانیشدا ژنێکی بەجێگری سەرۆک کۆمار دەسنیشان کرد. Tehran Times کە زمانحاڵی ڕژێم بوو لە نۆڤەمبەری ١٩٩٧دا داوای دەوڵەتی یاسا و تایبەتیزەکردنی پیشەسازییە لاوازەکان یا "نەخۆشەکانی" کەرتی گشتی و بنبڕکردنی خزمپەرستی و فرۆفێڵی باج و ئەو گەندەڵییە بەربڵاوەی دەکرد کە بەشێوەیەکی ئاشکرا لە ئێراندا تەشەنەیان کردبوو.

بەڵام لە هەموو ئەو هەوڵانەی کە خاتەمی لە نێوان ١٩٩٧ - ٢٠٠٠دا دای لە پێناوی لیبرالیزەکردنی ئێران لە ڕێگەی سیاسەتێکی "ریفۆرمخواز"ەوە لە چوارچێوەی سیستمی ئیسلامیدا سەرنەکەوتوو بوو. بەرەنگاربوونی ئەم هەوڵانەی خاتەمی لە لایەن "هەرە کۆنسێرڤاتیڤەکان"ەوە کە خامەنەیی ڕابەری دەکرد، ئەوەندە بەهێز بوو کە توانی سەرئێشەیەکی یەکجار سەخت بۆ خاتەمی دروست بکات. کۆنترۆڵکردنی ئۆرگانەکانی شۆڕش، سوپا، دەزگاکانی ئاسایش

(اطلاعات)، شوراى نگهبان، دادگاكان، هەروەها ڕادیۆ و تەلەفزیۆن لە لایەن خودى ڕابەرەوە بووە هۆى نیوترالّكردنى ئەو هاوپەیمانە ریفۆرمخوازەى خاتەمى كە زۆرینەى مەجلیسیان (پەرلەمان) پێك دەهێنا.

تاقە قازانجى خاتەمى كە لە پیادەكردنى سیاسەتە ریفۆرمخوازەكەیەوە ماوەتەوە ئەوەیە كە ئازادى بیروڕا لە بوارى ڕۆژنامە و گۆڤار و فیلمدا پەرەى سەندووە. بەڵام كاتێ ئەو زۆرینە ریفۆرمخوازەى ناو پەرلەمان لە ساڵى ٢٠٠٠دا ویستیان ئەو ئازادیە لە چوارچێوەى یاسایەكى ڕۆژنامەگەرى نوێدا بەرجەستە بكەن، ڕووبەڕووى ڤیتۆیەكى ڕاستەوخۆى ڕابەر بوونەوە. ئەم ڤیتۆیە بەشێوەیەكى ئاشكرا ئەوەى بۆ خەڵك ڕوون كردەوە كە دەسەڵاتى ڕاستەقینە و كۆتایى تاوەكو ئێستاش لە دەستى ڕابەر دایە.

خۆپیشاندانەكانى خوێندكاران بەدرێژایى ٢٠٠١ - ٢٠٠٣ سستى و پاسیڤى خاتەمیان داخ كرد. هەوادارەكانى ریفۆرم لەوە بەدواوە لە بەرگریدا بوون و خودى خاتەمیش بەشێوەیەكى زۆر سەیر پاسیف و سست بوو. زۆرێك لە ئێرانییەكان خۆزگەیان دەخواست كە خاتەمى ببوایە بەگورباچۆڤى ئێران. بەڵام بەدڵنیاییەوە خودى خاتەمیش ئەوەى لە بەرچاو گرتبوو كە هەوڵەكانى گورباچۆڤ لە پێناوى دیموكراتیزەكردنى یەكێتى سۆڤێت لە چوارچێوەى سیستمى كۆمەنیستیدا بەكوێ گەشت. ڕوخانى یەكێتى سۆڤێت و خودى كەسى گورباچۆڤ ئەوەندە دڵخۆشكەر نەبوون تا كار بۆ دیموكراتیزەكردنێكى ڕادیكاڵى لەو بابەتەى ئێران بكرێ.

ئیدارەكان و سەربەخۆیی ناوچەكان

لە ساڵى ١٩٨٩وە سەرۆك كۆمارى ئێران بەشێوەیەكى فەرمى حكوومەت (ئەنجومەنى وەزیران) دەسنیشان دەكات. ئەنجومەنى وەزیران بریتییە لە زیاتر لە ٢٠ وەزیر كە بەرپرسیارن لە وەزارەتەكانى خۆیان. هەموو وەزیرێك دەبێ لە لایەن مەجلیسەوە پەسەند بكرێ. بەهەمان شێوەش مەجلیس (پەرلەمان) بۆى هەیە وەزیرەكان ناچار بكات (لە ڕێگەى ئاشكراكردنى بێ متمانەیى مەجلیس بەو وەزیرانە) كە دەست لە كارەكانى خۆیان بكێشنەوە. پرسى بێ متمانەیى مەجلیس تاوەكو ئێستا زیاتر لە جارێك بەكارهێنراوە.

سیستمى ئیدارەكانى (بەڕێوەبردن) ئێران زۆر نەریتییە و بەشێوەیەكى سەنترالّ لە تارانەوە بەڕێوە دەبرێ. شۆڕشى ١٩٧٩ بووە هۆى ئەوەى هەندێ لە دەسەڵاتەكان (بەلایەنى كەمەوە لەو كاتە ئاژاوەئامێزەى سەرتاكانى شۆڕشدا) دیسەنترالیزە ببن (نامەركەزى). هەندێ لە ڕابەرەكانى شۆڕش ئەوەیان ڕاگەیاند كە بەشداریكردنێكى زۆر ئەكتیڤانەى جەماوەر لە ئاستى ناوچەییدا (لۆكاڵ) تەنها مەرجێكە كە بتوانێ گەرەنتى بەردەوامبوونى شۆڕش بكات. هەروەها گفتى ئەوەش درا كە ناوچەكان بۆیان هەبێ شوراى جەماوەریى خۆیان هەڵبژێرن. هاتنە كایەوەى ئەو هەڵبژاردنە ناوچەییانە لە ساڵى ١٩٩٩دا بوونە واقیع. مەبەستیش لەم كارە ئەوە بوو كە شوراى ناوچەكان بتوانن مەڵبەندەكانى دەسەڵات بەشێوەیەكى دیموكراسى هەڵبژێرن و بیهێننە كایەوە. هەروەها لەوانەیە مەبەستیش ئەوە بووبێت ڕێگاى كەمینە نەتەوەییەكانى تر بدرێت (لەسەر ئاستى هەرێمەكان) كە دەست بەسەر دەسەڵاتى هەرێمەكانى خۆیاندا بگرن.

هەڵبژاردنەكانى ساڵى ١٩٩٩ بۆ ریفۆرمخوازەكان هەڵبژاردنێكى

ڕاستەقینە و پڕ بایەخ بوو، چونکە لە ئەنجامدا توانیان دەست بەسەر زۆربەی زۆری پۆستی سەرکردایەتی ئەنجومەنی شار و لادێکانی ئێراندا بگرن. تەواوی ئەو ١٥ مەنداتەی کە شاری تارانیان بەڕێوە دەبرد (کەسێ دانەیان ژن بوون) کەوتە دەست ڕیفۆرمیستەکانەوە.

دوای شۆڕشی ١٩٧٩ لە ناو سەرجەمی دەزگا ئیدارییەکانی ئێراندا ئۆرگانە تازەکانی شۆڕش هەن، بەتایبەتیش کۆمیتەکانی شۆڕش کە بە"کۆمیتە" komiteh ناسراون. زۆر جار دەسەڵاتی ڕاستەقینە لە دەست ئەندامەکانی ئەو کۆمیتانە دایە. دیاریکردن و دەسنیشانکردنی ئەم خاوەن دەسەڵاتانە لە ناو دەزگای بیرۆکراسی ئاڵۆزی ئێرانیدا کارێکی زۆر ئاسان نییە، بەتایبەت بۆ یەکێکیش کە ئێرانی نەبێ.

ئەوەی پێویست بێت زۆر جار ئەو زانیاریانەیە کە پەیوەندی بەباندی ئاڵۆزی خزمایەتی ئەو ئیلیتەوە هەبوو کە خاوەنی دەسەڵات بوون. بەشێوەیەکی گشتگیر دەتوانین ئەوە بڵێین کە شۆڕشی ١٩٧٩ ئیلیتێکی هێنایە سەر تەختی دەسەڵات کە بەزۆری لە توێژێکی ناو شیعە ڕوحانیەکان (Ulama) پێکهاتبوو. ئەم توێژە ئێستا دەستیشی بەسەر ئیدارە و هێزی بەرگری و ئۆرگانەکانی ئاساییشیشدا گرتووە، بەلایەنی کەمەوە ئەو دەزگا نوێیەی بۆ پۆلیسی نهێنی savama (سازمان اطلاعات و امنیت ملی ایران – و) دروستکراوە.

بەشێکی گەورەی ئەم ئیلیتە نوێیە سەر بەچینی ناوەڕاستە و بەزۆریش لە نێو بازرگانەکانەوە (بازاڕ) هاتوون. لە کاتی شاهیشدا بەهەمان شێوە ئەندامی خێزانە تازەکانی نێو ئەو ئیلیتە خۆیان بەناو ئیدارە و زانا ئایینییەکان و (Ulama) ئۆرگانەکانی شۆڕشدا بڵاو کردبووەوە. دەوڵەمەندترین دەزگا ئابوورییەکانی ئێران ئێستا بۆتە ڕێکخراوێک بۆ چەوساوەکان بەناوی (بونیادی موستەزعەفین)ەوە کە ئەمڕۆ بەلایەنی کەمەوە نزیکەی ٤٦٠ کارخانە و ڕێکخراوی شەهید (بونیادی شەهید)

کۆنتڕۆڵ دەکات. پۆستی هەرە بەرزی ناو ئەم دوو ڕێکخراوەیە و کارخانەکانی سەر بەمانیش لە دەستی "بازاڕ" دایە. ئەم بونیادی شەهیدانە تەنها لە بەرامبەر خامەنەیی ڕابەردا بەرپرسیارن و کۆنترۆڵکردنی باری داراییشیان لە دەستی پەرلەماندا نییە.

ئێران لە ڕوانگەی ئیدارییەوە کراوە بە٢٥ پارێزگاوە کە پێی دەڵێن ئوستان ostan. هەر ئوستانە و لە لایەن فەرمانڕەوایەکەوە (ئوستاندار) بەڕێوە دەبرێ. ئوستانەکانیش لە ڕێگەی خۆیانەوە کراون بەچەندین شارستانەوە shahrestan کە هەر یەکە و لە لایەن فەرمانداریکەوە -far mandar بەڕێوە دەبرێ. سەرجەمی ئوستاندارەکان و فەرماندارەکان لە لایەن وەزارەتی ناوخۆی تارانەوە دیاری دەکرێن و هەمووشیان بەرامبەر بەو وەزارەتە بەرپرسیارن. لە دوای شۆڕشی ١٩٧٩شەوە لە هەموو ناوچەیەکدا ئیمام جومعەیەک imamjumá هەیە کە لە ڕاستیدا بەهاوکاری لەگەڵ پاسداران (پاسەوانانی شۆڕش) و کۆمیتە (کۆمیتەکانی شۆڕش) خاوەن دەسەڵاتی ڕاستەقینەیە لەو ناوچەیەدا[٢٥].

پێکهێنانی ڕای گشتی

دوا بەدوای پێکهێنانی کۆماری ئیسلامی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩ ڕێکخراوە ئایینییەکان دەستیان بەسەر زۆربەی ئەو کارانەدا گرت کە لە ڕۆژئاوادا ئۆرگانە سێکولارەکان جێبەجێیان دەکرد. مزگەوتەکان و ڕێکخراوە ئارەزوومەندەکانی سەر بەم مزگەوتانەش ڕۆڵێکی گەورە لە پێکهێنانی ڕای گشتی سیاسییدا دەگێڕن. لە ناو قوتابخانەکاندا، زانکۆکاندا، ئیدارە و کارخانەکاندا چەندین ڕێکخراوی ئیسلامی هەن کە هەمان ئەو ڕۆڵە دەگێڕن کە لە وڵاتە سێکولارەکاندا ئۆرگانە سیاسییەکان و (یا) سەندیکاکان دەیگێڕن.

یاسای بنەڕەتی (دەستوور) ئێران لە بواری چاپ و بڵاوکردنەوە و (مادەی ٢٤)[٢٦] هەروەها لە بواری ڕادیۆ و تەلەفزیۆنیشدا (مادەی ١٧٥)[٢٧] وەکو پرنسیپ گەرەنتی ئازادی بیروڕاکانیان دەکرد، بەمەرجێ ئەو ئازادییە دژی نۆرم و پێوەرە بنەڕەتییەکانی ئیسلام نەبێ. هەموو ڕۆژنامەیەک بەر لە دەرچوونی دەبێ مۆڵەتی کارکردنی هەبێ. ئەم شێوە کارە لە پراکتیکدا بووە هۆی ئەوەی تەواوی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئێران تا ماوەیەکی دوورودرێژ پشتیوانی لە پرنسیپە بنەڕەتییەکانی شۆڕشی ئیسلامی بکەن. سەرجەمی ئەو ئۆرگانانەی بەڕاستی بەرهەڵستکار بوون لە سەرەتای هەشتاکاندا داخران.

تەواوی ڕۆژنامە گەورەکان لە تاراندا چاپ دەکرێن، بەڵام تیراژی هەر هەموویان بەسەر یەکیشەوە ژمارەیەکی زۆر کەمە. ڕۆژنامەی کیهان (جیهان) کە گەورەترین ڕۆژنامەیە و لە ساڵی ١٩٤١دا دامەزراوە، تەنها ٣٥٠٠٠٠ دانەی لێ چاپ دەکرێ. ڕۆژنامەی اطلاعات (زانیاری) کە بەپۆشتەترین ڕۆژنامە دەژمێردرێ، بەتیراژی ٢٥٠٠٠٠ دانە دەکەوێتە بازاڕەوە. ڕۆژنامەی ئیتیلاعات کە هەمیشە لە کەیهان بەکۆنسێرڤاتیڤانەتر

لە قەڵەم دەدرێ، لە ساڵی ١٩٢٥وە بەردەوام دەردەچێ. لە پاڵ ئەمانەشەوە دوو ڕۆژنامەی ئینگلیزی زمانی زۆر باش بەناوی Tehran Times و Kayhan Internationalوە دەردەچن. تاران تایمز ئەوڕۆ زۆر بەڕوونی نمایندەگی خەتی "ریفۆرمخوازی" خاتەمی دەکات، بەڵام کەیهان ئینتەرناسیوناڵ، هەندێ جار بەشێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێش، تەفسیری بیر و بۆچوونی "کۆنسێرڤاتیڤە کلاسیکییەکانی" دەکرد.

بەڵام دوا بەدوای سەرکەوتنی خاتەمی لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٧دا، بارودۆخی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان بەشێوەیەکی دراماتیکی گۆڕان. حکوومەتەکەی خاتەمی بەشێوەیەکی خێرا مۆڵەتی دەرچوونی بەژمارەیەکی یەکجار زۆری ئەو ڕۆژنامانە بەخشی کە پشتیوانیان لە خەتی ریفۆرم دەکرد. بۆیە کۆمەڵە ڕۆژنامە و گۆڤارێکی یەکجار زۆر کە بەخۆیانیان دەوت "ریفۆرمخوازی بێ لایەن" دەستیان بەبڵاوکردنەوە کرد. لەم بڵاوکراوانەدا دیباتێکی زۆر ئازادانە (تەنانەت لە بارەی مەسەلە هەرە جیدال ئامێزەکانی کۆماری ئیسلامیشەوە) پیادە کرا. کار گەیشتە ئەوەی بنەما هەرە بنەڕەتییەکانی کۆماری ئیسلامیش بخرێتە ژێر پرسیارەوە:

کەسایەتی بێ هەڵە و بێ خەوشی خومەینی، هەڵبژاردنی نادیموکراسیانەی ڕابەر و ئەو دەسەڵاتانەی ئەو هەیبوو کە بەهیچ شێوەیەک نەدەکرا نیشانەی پرسیاری بخرێتە سەر، ڕۆڵی ئایین لە سیاسەتدا و هەوڵی جیاکردنەوەی ئایین لە دەوڵەت، ناسەربەخۆیی ئافرەت لە ژیانی تایبەتی خۆیدا، هەروەها گۆشەگیرکردنی ئێران لە لایەن ڕۆژئاواوە. لە کۆتاییشدا کارەکان پەیوەندییان بەوەوە هەبوو کە ئایا دەکرێ ئێران بەشێوەیەکی ڕاستەقینە دیموکراتیزە بکرێ یا نا؟

لەم کاتانەدا هەموو ئەو دەسەڵاتانەی ماسمیدیاکان و پرۆسەی پێکهێنان و سازدانی ڕای گشتی لە ئێراندا بەڕێوە دەبرد بەشێوەیەکی مەرکەزی کۆنترۆڵ کرابوون. بەڵام لە هەمان کاتدا ڕژێمی ئیسلامی وای هەست دەکرد

بەهۆی بەربڵاوی ئازادی بیروڕا و بڵاوکردنەوەوە تەواوی ڕژێمەکە لە ژێر هەڕەشەدا قەراری گرتووە. لە نێوان ٢٠٠٠ - ٢٠٠٣دا هێرشێکی زۆر توندوتیژی پێچەوانە لە لایەن نمایندە کۆنسێرڤاتیڤەکانی ڕژێمی ئیسلامییەوە دژ بەحکوومەتی فەرمانڕەوای ئێران پیادە کرا: دەیەها ڕۆژنامە و گۆڤاری بێ لایەن و ریفۆرمخواز لە لایەن دادگا ئایینییەکانەوە داخران، زیاتر لە ١٠٠ ڕۆژنامەوان و نووسەر و سیاسەتوانی بێ لایەنیش گیران و دەیەهاش بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن زیندانی کران.

زۆرێک لە ڕۆژنامە ریفۆرمخوازەکان سەرلەنوێ لە ژێر ناوێکی نوێدا دەستیان بەکار کردەوە. وا پێ دەچوو (لە مای ٢٠٠١) تیراژی ئەم ڕۆژنامانە دوو ئەوەندەی تیراژی سەرجەمی ڕۆژنامە و بڵاوکراوەکانی ئۆرگانە هەرە کۆنسێرڤاتیڤەکانی تر بوون کە گوزارشیان لە بیر و بۆچوونی ڕژێمی ئیسلامی دەکرد. ئەمە دەکرێ وەکو نیشانەیەکی گۆڕانی دەسەڵات لەسەر ئاستە جەماوەرییەکەی، تەماشا بکرێت. بەڵام پێکهاتەی کۆنسێرڤاتیڤانەی وڵاتەکە بەهەموو شێوەیەک هەوڵی ڕاگرتنی ئەو گۆڕانکارییەی دەدا.

ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی ئێران (بەسێ ئێزگەی ڕادیۆ و دوو کەناڵی تەلەفزیۆنەوە)، لەگەڵ ئیرنا IRNA (Islamic Republic News Agency) کە تاقە ئاژانسی هەواڵی ئێرانە، هەرسێک لە لایەن دەوڵەتەوە کۆنترۆڵ کراون. لە ڕێگەی مۆنۆپۆلی "ئیرنا"وە هەواڵەکان بەسەرتاسەری ئێراندا دابەش دەکرێن و سانسۆری هەموو ماسمێدیاکانیش دەسنیشان دەکرێن، بۆیە سەرجەمی هەواڵ و راپۆرتەکان یەک فۆرمیان هەیە و لەگەڵ خەتی فەرمی ڕژێمیشدا لەیەک دەچن. جیاوازییەکی زۆر کەم لە بواری ڕاپۆرتە هەواڵەکانی هاوپەیوەند بەسیاسەتی ناوخۆی ئێرانەوە بەدی دەکرێ.

شەڕە دەسەڵاتی ناو تاران لە ڕاپۆرتە هەواڵەکانی مەڵبەندی دەسەڵاتە جوداکاندا ڕەنگی داوەتەوە. هەر بۆ دڵنیایی زیاتر خزمەکانی ڕەفسنجانی

تا ١٩٩٣یش بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ چاودێری ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی ئێرانیان دەکرد. بەڵام لەساڵی ١٩٩٣دا خامەنەیی ڕابەر، سەرۆکی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنی (برا بچووکی ڕەفسنجانی) لە کار دەرکرد چونکە سەرکەوتوو نەبوو لە بەرپەرچدانەوەی پڕوپاگەندەکانی دوژمندا. ئەم کارەی خامەنەیی شتێکی لەناکاو نەبوو، بەڵکو دوای ئەوەی باڵی "هەرە کۆنسێرڤاتیڤ"ی ناو پەرلەمان ڕەخنەیەکی زۆریان بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن ئاراستەی براکەی ڕەفسنجانی کرد، هاتە دی. ئەم باڵە پێیان وابوو سەرۆکی تەلەفزیۆنی ئێران ڕێگەی بۆ "هەندێ فیلمی گەندەڵ ئامێز و بێ ئەخلاقی بۆگەندی ڕۆژئاوا" خۆش کردبوو.

لە جەنیوەری ١٩٩٥دا بەیارمەتی هەمان گروپە ئیسلامییەکانی ناو پەرلەمان (هەرە کۆنسێرڤاتیڤەکان) یاسایەکیان پەسەند کرد کە بەپێی ئەو یاسایە هاوردن و فرۆشتن و بەکارهێنانی پەرەبول (سەتەلایت) بۆ سەیرکردنی تایبەت قەدەغە کرا. ئەو سەدەها هەزار سەتەلایتەی کە تا ئەو کاتە لە ئێراندا هەبوون دەرفەتی ئەوەی بۆ خاوەنەکانیان ڕەخساندبوو کە بتوانن بەهۆیەوە چەندین پرۆگرامی ئاسیایی و ڕۆژئاوایی ببینن. ئەو کۆنسێرڤاتیڤانە پێیان وا بوو ئەو پرۆگرامانە بوونەتە هۆی لێکەوتنەوەی زیانێکی کولتووری. بەڵام تاوەکو ٢٠٠٣یش سەتەلایتەکان وەکو خۆیان مابوون و ڕژێمی ئێرانیش تا دێ لە بواری قەدەغەکردنی بڵاوبوونەوەی ئینتەرنێتدا ڕووبەڕووی قورسایییەکی زیاتر دەبێتەوە.

ئەورۆ ژمارەیەکی زۆری چایخانە - ئینتەرنێت (سەنتەری ئینتەرنێت) لە ئێراندا هەن، بەڵام بەزۆری لە تاراندا چڕ بوونەتەوە. ئەورۆ ئینتەرنێت بۆتە یەکەمین سەرچاوەی زانیاری سانسۆر نەکراوی ئێران کە هاوڵاتیانی ئێرانی دەتوانن سوودی لێ ببینن. ئەم سەرچاوەیە بەتایبەت لە نێو لاوەکاندا، هەوادارێکی یەکجار زۆری هەیە. دەبێ ئەوەش یاداشت بکەین کە ٦٩٪ی ئێرانییەکان لە خوار تەمەنی ٣٠ ساڵەوەن.

کتێبەکان پێش چاپ بوونیان سانسۆر ناکرێن، بەڵام کتێبە نائیسلامییەکان دەشێ دەستیان بەسەردا بگیرێ. ئەم کارە بۆتە هۆی ئەوەی سانسۆرکردنی کتێبەکان لە لایەن خودی دەزگاکانی بڵاوکردنەوەوە بەڕێوە بچێ.

ئازادی و مافەکانی مرۆڤ

دۆزی سەلمان روشدی

ڕۆمانی ئایەتە شەیتانییەکانی The Satanic Verses سەلمان روشدی لە پایزی ١٩٨٨ لە شانشینە یەکگرتووەکان چاپ کرا. ناونیشانی ڕۆمانەکە ئاماژە پێ کردنێکە بۆ تەفسیری جەنجاڵ ئامێزی یەکێک لە ئایەتەکانی پەنجا و سێیەمین سورەتی قورئان (سورە النجم – و) کە تیایدا باس لەو سێ خواوەندە دەکا کە خەڵک لە مەککە دەیپەرستن. لەوێدا ئەوە نووسراوە کە ئەوانە "جگە لە ناو هیچی تر نین"، واتە بوونیان نییە. بەڵام هەندێ لە شیکارە عەرەبەکان لە قۆناغێکی زۆر سەرەتاییدا باسی ئەوەیان کردووە کە گوایە کاتێ محەمەد ئەم وەحییەی بۆ هاتووە شەیتان بەگوێییدا چرپاندوویەتی "ئەمانە ئەو قوانەن کە مرۆڤ هیوا بەدوعاکانیان دەخوازێ". ئەم ئایەتە جارێکی تر نەخراوەتە ڕوو چونکە ئایەتێکی شەیتانی بووە. هەندێ بەشی ڕۆمانەکەی روشدی (بۆ موسڵمانەکان – و) ئیهانەت ئامێز بوو. روشدی لەم ڕۆمانەدا شکستی کەسایەتی و شیزۆفرینیای یەکێک لە پاڵەوانە سەرەکییەکانی ئەم ڕۆمانە (کە ناوەکەی لە ناوی جبرائیلەوە وەرگیراوە) شی دەکاتەوە. لە خەیاڵ و خەونەکانی خۆیدا شێوەیەکی نەناسراو دەردەکەوێ و باسی سەرەتاکانی مێژووی محەمەد و ئیسلامی بۆ دەکات. ئەم کارە دواتر (لە لایەن موسڵمانەکانەوە – و) بەکارێکی زۆر کوفر ئامێز لە قەڵەم درا.

لە ساڵی ١٩٨٩دا و هاوکات لەگەڵ یادکردنەوەی ساڵانەی شۆڕشدا هەندێ میوان کە لە شانشینە یەکگرتووەکانەوە هاتبوون چەند لاپەڕەیەکی یەکجار ئیهانەت ئامێزی ڕۆمانەکەی ڕوشدییان خستە بەردەستی ئایەتوڵڵا خومەینی داوای ئەوەیان لێ کرد فەتوایان لەسەر بدات.

وەڵامەکەی (فەتوا) خومەینی کە لە ١٤ی فابریوەری درایەوە باسی لەوە دەکرد کە نووسەری ڕۆمانەکە ئەتک و بێ حورمەتی بەپێغەمبەر و بەئیسلام کردووە و کوفرێکی وای کردووە کە شایەنی سزای مەرگە.

ئەم فەتوایە بەدڵی سەرانی تاران بوو. لە ساڵی ١٩٨٨دا ئێران بڕیاری ئاگربەستی لەگەڵ عێراقدا قبوڵ کرد. ئێران بەو شێوەیە کۆتایی بەو شەڕە هێنا کە خۆیان وتەنی شەڕی خودا بوو، شەڕی ئیسلام بوو لە دژی ڕژێمی شەیتانی و "تاغوت"ی عێراق لە بەغدا، شەڕێک بوو کە دەبوو مرۆڤ بێ سازشکردن تا سەرکەوتن یا تا شەهیدبوون خەباتی تێدا بکا. قبوڵکردنی ئەو ئاگربەستە لەو کاتەدا مانای لە دەستدانی ئەو ئیعتیبارە بوو کە (ڕژێمی ئیسلامی ئێران – و) هەیبوو، وەکو پڕوپاگەندەش بەڕوونی مانای دۆڕاندنی شەڕەکە بوو.

ڕژێمەکانی نێو جیهانی ئیسلامی پشتیوانیان لە ئێران و شۆڕشی ئیسلامی ئێران نەکرد. لەبری ئەوە لە دەوری ئیدارەی سعودی لە مەککە و مەدینە کۆبوونەوە و (کە بۆ خۆی شتێکی سیمبۆلی گرینگ بوو) خۆیان لەو تەفسیرە شۆڕشگێڕییەی ئێران هەیبوو بۆ ئیسلام، دوورەپەرێز ڕاگرت. ئەو فەتوایەی خومەینی بووە هۆی ئەوەی سەرانی تاران سیمبۆلێکیان بەدەستەوە بێت بۆ ئەوەی لە بەرامبەر ڕای گشتیدا بەکاری بێنن. ڕژێمی ئێران خەڵاتێکی گەورەی بۆ ئەو کەسە دانا کە بتوانێ بڕیاری مەرگی سەلمان روشدی جێبەجێ بکا، بەمەش مەسەلەکە دەنگ و سەدایەکی زۆر گەورەی بۆ خۆی پەیدا کرد. بەم شێوەیە ڕژێمی ئیسلامی ئێران توانی لە بەردەم ڕای گشتی ئیسلامیدا خۆی (بەجیاوازی لەگەڵ ئەوانی تردا) وەکو داکۆکیکەری ئیسلام بەرجەستە بکات. ئەم کارە سوودێکی پڕوپاگەندەیی زۆری هەبوو لە بەرژەوەندی پێداگرتن لەسەر فەتواکەی روشدی و بەهای ئەو فەتوایە.

دواتر، هەروەکو پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد، سیاسەتی ئێران جۆرە

وەرچەرخان و بەدانەوەیەکی بەخۆیەوە بینی. هۆکارە ئابوورییەکان زیاد لە هەموو فاکتەرەکانی دیکە هۆیەک بوو بۆ ئەوەی ئێران بەناچاری پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەورووپا و وڵاتەکانی تری نێو جیهانی ئیسلامیدا چاکتر بکاتەوە. ئەو بارودۆخە ستراتیژییەی کە بەدوای ناکۆکییەکانی عێراق - کوەیتدا هاتە ئاراوە ڕێگەی بۆ ئەم کارە خۆش کرد. نزیکبوونەوەی ئێران بەهۆی بەشداریکردنی لە زیارەتی مەککەدا مانایەکی سیمبۆلی هەبوو، بەم شێوەیەش ئێران پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ سعودیەدا ئاسایی کردەوە. هەروەها ئێران بەشداری کۆبوونەوە و کارەکانی ڕێکخراوی کۆنگرەی ئیسلامی کرد. نزیکبوونەوەی ئێران لە سعودیە گەیشتە ئەوەی وەزیرەکانیان لە ساڵی ٢٠٠٠ و ٢٠٠١دا سەردانی یەکتر بکەن. وەزیری دەرەوەی سعودیە بەر لەوەش (١٩٩٩) سەردانی تارانی کردبوو.

بەم شێوەیە دۆزی روشدی گرینگی پڕوپاگەندە ئامێزی خۆی بەنیسبەت ئێرانەوە لە ناو جیهانی ئیسلامیدا لە دەست دا. نەک هەر ئەوە بەڵکو ئەم دۆزە تا دەهات دەبووە هۆی بارگرانییەکی زۆرتر بۆ ئێران لە بەردەم هەوڵەکانی تاران لە پێناوی پاشترکردنەوەی پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا. لە هەمان کاتیشدا لەبەر هۆکاری سیاسی ناوخۆی ئێران کارێکی مەحاڵ بوو کە فەتواکەی ڕابەری کۆچکردووی شۆڕشی ئیسلامی ڕەت بکرێتەوە.

دۆزی روشدی هاوکات لەگەڵ سۆراخکردنی نێودەوڵەتییانەی مافەکانی مرۆڤ لە تاران جارێکی تر زیندوو بووەوە. ئێمە پێشتر باسی خاڵە دژوارەکانی یاسای سزامان کرد کە ناکۆک بوون لەگەڵ جاڕنامەی گەردوونی مافەکانی مرۆڤی سەر نەتەوە یەکگرتووەکان (مادەی ٥). هەروەها باسی ئەو جیاوازییانەشمان کرد کە سیستمی یاسایی ئێران لە نێوان پیاو و ژندا بەرقەراری کردووە، بۆ نموونە ئەو بڕگانەی پەیوەندییان بەئەرک و مافەکانی هەردوو لاوە هەیە (بۆ نموونە) لایەنە یاسایەکانی بواری خێزان (بەبەراورد

لەگەڵ مادەی ١٦ی جاڕنامەی گەردوونی).

هەروەها دەکرێ ئەمن و ئاسایشی یاسایی[٢٨] لە ئێراندا بخرێتە ژێر پرسیارەوە، چونکە ژمارەی بڕیارەکانی "سزای مەرگ" کە لە دادگاکردنە کورت و بەپەلەکانی ئێرانەوە دەردەچوو تا دەهات زیادیان دەکرد. کاتێ بڕیاری "سزای مەرگ" بەتایبەت لە بواری تاوانی مادە سڕکەرەکاندا دەدرا، دادگاکان پشتیان بەئایەتێکی قورئان دەبەست 5:37/33 (بڕوانە دەقی سورەتی المائدە، پەراوێزی ٢٢) کە تێیدا هاتبوو "ئەوانەی شەڕ لەگەڵ خودا و پێغەمبەرەکانیدا دەکەن و فەساد لەسەر زەویدا بڵاو دەکەنەوە". ئەمە هەمان ئایەت بوو کە دژی تاوانە سیاسییەکان و تاوانەکانی دژ بەئایین بەکار دەهێنرا.

ئەورۆ سەرنج و بایەخ پێدانەکان لە دەوری دوو بواری دیکە کۆبوونەتەوە: پرسی ئازادی (هەڵبژاردنی – و) ئایین و ئازادی بیروڕا. هەر کات ئایین وەک یاسای وڵات و سیستەمی یاسایی چاوی لێ کرا ئەوە ڕۆڵ و وەزیفەکانی پاشخانی ئایینی (مرۆڤ سەر بەچ ئایینێکە) لەگەڵ ئەوانەی لە جاڕنامە گەردوونییەکەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە دەکەوێتە ناکۆکییەوە: (ئایین – و) هەڵبژاردنێکی شەخسی تاکە کەسەکانە (مادەی ١٨، جاڕنامە). ئەمەش کاریگەری خۆی لەسەر ستاتوی یاسایی تاکە کەسەکان بەجێ دێڵێ. ئەو کاتە ئازادی ئایین (یا ئایین هەڵبژاردن – و) وەکو "نابەرابەری لە بەردەم یاسا"دا پێناسە دەکرێ: واتە بیروباوەڕ و ئایین و ئایینزا جوداکان هەریەکە و یاسایەکی تایبەتی خۆیان بەسەر ئەندام و هەوادارەکانی خۆیاندا پیادە دەکەن، لە پێش هەموو شتێکیشەوە لە بواری کولتور و خوێندن و یاساکانی خێزاندا ئەو کارە دەکەن. ئەم مەسەلەیەش لە مادەکانی ١٢، ١٣، ١٤ی یاسای بنەڕەتیدا باسکراوە[٢٩].

هەڵبژاردنی هەر ئایینێکی تر جگە لەو ئایینە فەرمییەی دەوڵەت هەیەتی مانای سنوور بەزاندنی وەزیفە و ئەرک و مافەکان دەگەیەنێ،

چونکە دەوڵەت وەک دەستەواژەیەک بۆ گوزارش لە یەک ئایینی دیاریکراو پێناسە دەکرێ (سیستمی الذمە). بەهەمان شێوە لە ڕووی یاساکانی سزاشەوە لە کاتی غەرامەت داندا، واتە کاتێ یەکێک کەسێکی تر دەکوژێت، "جیاوازی" دروست دەکات، چونکە بڕی ئەو پارەیە (غەرامە یا جەریمە) کە بکوژەکە لەبری خوێنەکە بەکەسوکاری مردووەکەی دەدات پەیوەندییان بەو ئایینەوە هەیە کە مرۆڤ هەیەتی یا پەیڕەوی دەکات. هەروەها مەرجەکانی گەواهیدانیش پەیوەندی بەو ئایینەوە هەیە کە گەواهیدەر پەیڕەوی لێ دەکا. هەروەکو پێشتریش باسمان کرد ئەوانەی لە ئیسلام وەردەگەڕێنەوە یا کوفر دەکەن سزای مەرگیان دەدرێ.

مەرجی هاوڵاتیبوون ئەوەیە کە مرۆڤ سەر بەیەکێک لە ئایینە دانپێدانراوەکان بێت، واتە ئیسلام یا ئەو سێ ئایینەی تر کە لە یاسای بنەڕەتیدا دانیان پێدانراوە. بەواتایەکی دی نابێ مرۆڤ لە ئێراندا بێ ئایین بێت، یا سەر بەئایینێکی دانپێدانەنراو بێت. ئەم (نابێ)یە زیانێکی گەورەی بەبەهاییەکانی ناو ئێران گەیاند، چونکە ئەگەر نەبوونایە بەئیسلام ئەوە لە هەموو مافە یاساییەکان بێ بەش دەبوون. بەڵام مرۆڤ دەبێ ئەوەش بزانێ کە پاشخانی ئایینی بەستاتۆیەکی یاسایی دەژمێردرێ. مرۆڤ پێویستە سەر بەئایینێکی دیاریکراو بێت، بەڵام پێویست ناکات بڕوای پێ هەبێت. بەپێی مادەی ٢٣ی یاسای بنەڕەتی[٣٠] هیچ کەسێ بۆی نییە لە بڕوای شەخسی یەکێکی تر بکۆڵێتەوە و پرسیاری لێ بکات.

سڕینەوەی خومەینیزم

دوای دەسەڵات گرتنە دەستی ڕەفسنجانی، باڵی ڕادیکاڵی ناو ڕژێم بەشێوەیەکی سیستماتیک لە سەنتەری دەسەڵات دوور خرانەوە. پرۆسەیەک بۆ "سڕینەوەی خومەینیزم" لە ئێران دەستی پێ کرد. ڕەفسنجانی ئەوەی ڕاگەیاند کەوا دروشمە شۆڕشگێڕییەکان بەس نین و پێی وابوو لە بری ئەوە دەبێ ئێران ببێتە وڵاتێکی ئیسلامی نموونەیی لە جیهاندا. دەبێ ساڵانی نەوەدەکان ببێتە دەساڵەی بنیادنانەوەی ئابووری ئێران نەک دەساڵەی شۆڕش. دەبێ تەماح بخرێتە بەر سەدەها هەزار خوێندەواری پلە بەرز لە هەندەران بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ ئێران. لە پێناوی بنیادنانەوەی ئێراندا بەهیچ شێوەیەک نابێ ڕۆڵی سەرمایە و تەکنەلۆژیای بێگانە لە بیر بکرێن. ئەو زیانە ئابوورییانەی لە ئەنجامی شەڕی هەشت ساڵەی دژ بەعێراق کەوتەوە ماڵ وێرانکەر بوون. لە پلانی پێنج ساڵەی ١٩٩٠ – ١٩٩٤دا بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کۆماری ئیسلامی ئێراندا بڕیاری ئەوە درا کە ئێران بۆی هەبێ قەرز لە وڵاتانی بیانی وەربگرێ.

قەیرانی عێراق – کوەیت لە ساڵی ١٩٩٠ – ١٩٩١دا بووە هۆی سەرکەوتنێکی گەورە بۆ سیاسەتە پراگماتییەکانی ڕەفسنجانی. لەم قەیرانەدا ئێران وەکو وڵاتێکی بێ لایەن خۆی ڕاگەیاند و هیچ نەبێ بەشێوەیەکی فەرمیش، پشتیوانی خۆی لە بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بەگەمارۆدانی ئابووری سەر عێراق، ڕاگەیاند. جارێکی تریش ئێران وەکو ئەکتەرێکی نێو بازنە دیبلۆماسییەکانی جیهان قبوڵ کرا و پەیوەندییە دیبلۆماسییەکانی خۆی لەگەڵ چەندین وڵاتی تردا گرێ دایەوە. دەرامەتی هەناردەی نەوت بەرەو سەرەوە دەچوو. عێراق ناچار کرا لە لایەک هێزەکانی خۆی لە تەواوی ئەو ناوچە و زەویە ئێرانیانە بکشێنێتە دواوە کە بەپێی ڕێکەوتنامەکەی ١٩٧٥ بەسنووری دەوڵەتی ئێران

(شەتولعەرەب) دەژمێردران و لە لایەکی تریشەوە دەست بەگۆڕینەوەی دیلەکانی جەنگ بکات. هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیێت لە ساڵی ١٩٩١دا بووە هۆی دەستپێکردنی کار و چالاکییەکانی ئێران لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەڕاست و بەتایبەتیش لە کۆماری تاجیکستانی فارسی زمان. ئێران لەگەڵ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا هاوڕا بوون. بەتایبەت لە مەسەلەی خۆ دوور ڕاگرتن لە تالیبانەکانی ئەفغانستان و بەلایەنی کەمیشەوە لە مەسەلەی ئەمەگداری گروپە شیعەکانی ئەوێندەرێ کە لە لایەن تالیبانەکانەوە ڕاودەنران. لە سێپتامبەری ساڵی ١٩٩٨دا بەهۆی کوشتنی ١٠ دیبلۆماتی ئێرانی و ڕۆژنامەوانێکەوە لە ئەفغانستان قەیرانێکی سەخت قەراری گرت. لە بەرامبەر ڕوخانی ڕژێمی تالیبان لە ساڵی ٢٠٠٢دا ئێران خۆشحاڵی خۆی دەربڕی.

لە قۆناغی نەوەدەکاندا ئێران دەستبەرداری ئەو دوورەپەرێزییەی خۆی بوو کە جاران لەگەڵ هەندێ ڕژێمی نێو جیهانی ئیسلامیدا پیادەی دەکرد. لە بری ئەوە بەشێوەیەکی ئەکتیڤ کەوتە هاریکاریکردنی ئەو ڕژێمانە. بەهەمان شێوەش هاریکاری خۆی لەگەڵ حکوومەتی وڵاتەکانی شورای هاریکاری کەنداوادا (GCC) دەست پێ کردەوە. ئێران ئەوڕۆکە بەشداری کار و چالاکییەکانی ڕێکخراوی کۆنگرەی ئیسلامیش ICO دەکات. ئەم بەشداریکردنەی تاران بەتایبەت لە ساڵی ١٩٩٧دا زۆر ئاشکرا دەرکەوت بەوەی ئەم ڕێکخراوەیە توانی کۆنگرەی باڵای خۆی لە تاران ببەستێ و ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆری سەرۆک دەوڵەت و سەرۆک وەزیرانی وڵاتانی تەواوی جیهانی ئیسلامی لەو کۆنگرەیەدا بەرجەستە بکات.

لە ساڵی ١٩٩٧دا خاتەمی ئارەزووی خۆی بۆ نزیکبوونەوە لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ڕاگەیاند. خاتەمی ئەم ئارەزووەی هاوکات لەگەڵ کۆبوونەوەی باڵای سەرانی ئیسلامی و لە دیدارێکی CNN یشدا ئاشکرا کرد. لەو دیدارەدا خاتەمی ئارەزووەکەی خۆی لە شێوەی پەیامێکی ڕاستەوخۆدا بۆ خەڵکی ئەمریکا دەربڕی. ئەوەی ئاستەنگی لە بەردەم

ئاساییکردنەوەیەکی تەواوی پەیوەندییەکانی ئێران - ڕۆژئاوادا دروست کردبوو لە لایەکەوە ئەو گەمارۆ ئابوورییە بوو (بەهۆی ئەوەی کە گوایە ئێران پشتیوانی لە تیرۆریزمی نێودەوڵەتی دەکات) کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٩٥دا لە دژی ئێران بڕیاری لەسەر دابوو، لە لایەکی تریشەوە مەرجەکانی یەکێتی ئەوروپا بوو سەبارەت پرسی سەلمان روشدی و پرسی میکۆنۆس (ئەم پرسەی دوایی پەیوەندی بەبڕیاری دادگایەکی ئەڵمانییەوە هەبوو کە تیایدا سەرانی هەرە بەرزی ئێرانی بەوە تاوانبار کردبوو کە لە ساڵی ١٩٩٢دا دەستیان لە کوشتنی چوار بەرهەڵستکاری کورددا هەبووە لە بەرلین). لە ساڵی ٢٠٠٠دا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پچێک گەمارۆ ئابوورییەکەی سەر ئێرانی سووک کردەوە. سەردانەکانی سەرۆک دەوڵەت و وەزیرەکان ئاماژەیەک بوون بۆ ئەوەی کە ئێران چیتر ئەوەندە وڵاتێکی گۆشەگیر نییە. بەڵام پاشەڕۆژی کۆماری ئیسلامی ئێران لە کۆتاییدا، بەئەگەری زۆر پەیوەندی بەتواناکانی ڕژێمەوە هەیە کە تا چەند دەتوانێ گرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتییە گەورەکانی ئێران چارەسەر بکا. دانیشتوانی ئێران بەشێوەیەکی سەرسام ئاوەر زیاد دەکەن. بەپێی ئامارە فەرمییەکان دانیشتوانی ئێران لە ١٨,٩ میلۆنەوە (١٩٥٦) بەرز بوەتەوە بۆ ٣٣,٧ ملیۆن (١٩٧٦) تا لە ساڵی ١٩٨٦دا گەیشتە ٤٥,٨ ملیۆن کەس. ڕێژەی گەشەکردنی دانیشتوانی ئێران لە ناوەڕاستی هەشتاکاندا گەیشتە ٣,٩٪ (یا ساڵی ٢ ملیۆن کەس) کە بەیەکێک لە بەرزترین ڕێژەکانی جیهان دەژمێردرێ. بەپێی لێکۆڵینەوەی دێموگرافە ئێرانییەکان دەبوو تا ساڵی ٢٠٢١ز ئێران خانوو و بژێو و کار بۆ ١٦٠ ملیۆن کەس دابین بکا.

لەو کاتە بەدواوە بەشێوەیەکی ئاشکرا گفتوگۆ لەسەر بەرزبوونەوەی سەرسام ئاوەری دانیشتوان کراوە و پرۆگرامێکی بەپێزی خانەوادەییش دەستی پێ کردووە. ئێستا بەشێوەیەکی فەرمی باس لە ڕێژەی لە دایک بوون دەکرێ و لە ساڵی ١٩٩٥یشدا ڕێژەی گەشەکردنی دانیشتوان لە

نێوان ١,٦٪ - ١,٧٪دا قەراری گرتبوو. هەموو ژنێکی ئێرانی ئەوڕۆ ٣,٥ مناڵی دەبێ بەرامبەر بە ٧ مناڵ لە ساڵی ١٩٨٦دا. بەپێی ئامارە فەرمییەکانی ساڵی ١٩٩٦ دانیشتوانی ئێران خۆیان لە ٦٦ ملیۆن کەس دەدا کە لە نێویاندا ٥١٪ فارس بوون (واتە فارسی زمانەکان)، ٢٤٪ ئازەری بوون (لەگەڵ تورک زمانەکان) هەروەها ٧٪یشیان کورد بوون.

سەقامگیرکردنی دانیشتوانی ئێران کە کارێکی زۆر پێویستە، دەکرێ بوترێ کە لە بەرنامەدایە. ئەگەر نا کۆچکردنی خێرای گوندنشینەکان بۆ ناو شار و پێویستی زیاتر کڕین و هاوردنی خواردەمەنی لە دەرەوە و بەرزبوونەوەی ڕادەی بێکاری وەکو هەڕەشەیەک دێنە ئاراوە. "چەوساوەکانی زەوی" واتە موستەزعەفین، لە لایەن شۆڕشی ئیسلامییەوە پەیمانی ژیانێکی باشتریان پێ درابوو. کەچی ستانداردی ژیان لە دوای شاوە بەئەگەری زۆر بەرەو خراپی چووە. ڕێژەی بێکاری و هەڵاوسان ماوەیەکی زۆرە بەپێی ئامارە فەرمییەکان لە نێوان ٢٠٪ - ٣٠٪دا قەراریان گرتووە، بەڵام بەئەگەری زۆر لە ڕاستیدا زۆر لەوەش بەرزترە.

زۆربەی زۆری کارمەندەکانی دەوڵەت ناچار بوون کە دوو سێ کار بکەن و گەندەڵیش بەناو خوێنی ئیدارەکاندا گوزەری دەکرد. پیشەسازی نەوت، بانکەکان و زۆربەی کارخانە گەورەکان خۆماڵی کران. ناچالاکی ئەم کارخانانە بووە گرفتێک لە بەردەم پرۆسە ی ریفۆرمکردنی ئابووری ئێراندا. چەندین خۆپیشاندانی جەماوەری لە دژی ڕژێم، بەتایبەت ئەوانەی لە لایەن خوێندکارانەوە، لە ساڵی ١٩٩٢وە لە شارە گەورەکانی ئێراندا ئەنجام دران. خۆپیشاندەران بەتوندترین شێوە دەستی خۆیان وەشاند، ئەمەش بۆ ڕژێمی ئیسلامی ئێران نیشانەیەکی خراپ بوو. بەڵام لە هەمان کاتدا چەند نیشانەیەکی باشیش لە ئارادا بوون: پرۆگرامی یا پلانی سەرکەوتووانەی خێزان، کە پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد، دابەزینی خێرای ڕێژەی مردنی منالان، دەوترێ کە گوایە تەواوی منالان ئێستا دەچنە قوتابخانە و ڕادەی خوێندەواریش لە ماوەی ١٠ ساڵدا لە ٤٠٪

بەرزبووەوە بۆ ٧٠٪ (ئەگەر مرۆڤ بڕوا بەئامارە فەرمییەکانی دەوڵەت بکا). زۆر نیشانەی ئابووریش هەن کە ئاماژە بۆ گۆڕانێکی پۆزەتیڤانە دەکەن. کەڵەکەبوونی دراوێکی ئیحتیاتی زۆرتر لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی داهاتی نەوتەوە دەبێتە هۆی ئەوەی ئێران لە بواری دانەوەی قەرزە دەرەکییەکانی خۆیدا (کە کەمن) هیچ جۆرە سەختییەک بەدی نەکات.

پەراوێزەکان:

(١) هاشمییەکان نەوەی هاشمن، باوکی باپیری محەمەد کە بەشێکن لە قورەیش. مەملەکەتی ئوردونی هاشمی ئەمڕۆ کە سەرۆکەکەی عەبدوڵلای دووەمە، بەچل پشت دەگاتەوە پێغەمبەر (ن).

(٢) سوننەکان (لە سوننەتەکانی پێغەمبەرەوە هاتووە) زۆرینەی ئیسلام پێک دێن، بەڵام شیعەکان (کە لە شیعەی عەلییەوە: هەوادارەکانی عەلییەوە هاتووە) کەمینە پێک دێن و پێیان وایە ئیمامی عەلی کە ئامۆزا و زاوای پێغەمبەرە، دەبوو جێگەی پێغەمبەری بگرتایەوە (ن).

(٣) مەبەست لە Ulama، زانا ئاینییەکان و تیۆلۆگە یاساناسەکانە (ن).

(٤) ڕۆژژمێری ئیسلامی لەو ڕۆژەوە دەست پێ دەکات کە پێغەمبەر لە مەککەوە بەرەو مەدینە کۆچی کردووە (کە دەکاتەساڵی ٦٢٢ زایینی)، واتە ئەو ساڵە دەکاتە ساڵی ژمارە یەک. لە ئێران هەم ڕۆژژمێری هەتاوی کە سەری ساڵی دەکەوێتە بەهارەوە و هەم ڕۆژژمێری قەمەریش بەکار دێت کە نزیکەی ١١ ڕۆژ لە ساڵی هەتاوی کورتترە. بۆیە ئەو جیاوازییە لە ڕۆژەکاندا دەبینرێ (ن).

(٥) بەر لەوەی ئەم مادەیە بگۆڕدرێت بەم شێوەیەی خوارەوە بووە:

اصل سابق- اصل پنجم در زمان غیبت حضرت ولی عصر، عجل الله تعالی فرجه، در جمهوری اسلامی ایران ولایت امر و امامت امت بر عهده فقیه عادل و با قتوی، آگاه به زمان، شجاع، مدیر و مدبر است، که اکثریت مردم او را به رهبری شناخته و پذیرفته باشند و در صورتی که هیچ فقیهی دارای چنین اکثریتی نباشد رهبر یا شورای رهبری مرکب از فقهای واجد شرایط بالا طبق اصل یکصد و هفتم عهده‌دار آن میگردد.

(٦) لە ڕووی دەستەواژییەوە مرۆڤ دەتوانێ جیاوازی لە نێوان شەریعە و یاسادا بکات. گرنگترین شت بەنیسبەت شەریعەوە ئەوەیە کە یاسای خوایە، قانونیش لە ڕووی ماناوە وا دێتەوە وایە کە لەسەر بنەما یاساییەکان داڕێژراوە (ن).

(٧) دەقی مادەی دووەمی یاسای بنەڕەتی بەم شێوەیەیە:

اصل ٢:

جمهور اسلامی، نظامی است بر پایه ایمان به:

١- خدای یکتا لا اله الا الله واختصاص حاکمیت و تشریع به او و لزوم تسلیم در بربر امر او.

٢- وحی الهی و نقش بنیادی آن در بیان قوانین.

٣- معاد و نقش سازنده آن در سیر تکاملی انسان به سوی خدا.

٤- عدل خدا در خلقت و تشریع.

٥- امامت و رهبری مستمر و نقش اساسی آن در تداوم انقلاب اسلام.

٦- کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا، که از راه:

الف - اجتهاد مستمر فقهای جامع الشرایط بر اساس کتاب و سنت معصومین سلام الله علیهم اجمعین.

ب- استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آنها،

ج- نفی هر گونه ستمگری و ستم کشی و سلطه‌گری و سلطه‌پذیری،

قسط و عدل و استقلال سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و همبستگی ملی را تأمین میکند.

(٨) مادەکانی ٩١ - ٩٩ی یاسای بنەڕەتی ئێران بەشێوەیەکی گشتی باس لەو دەسەڵاتە بەرفراوانە دیکتاتۆریانەی شورای نیگابان دەکات. لەم مادانەدا زۆر بەڕوونی باسی ئەوە کراوە کە بەبێ بوونی ئەم شورایە تەنانەت پەرلەمانیش هیچ جۆرە ئیعتبارێکی نییە. بەهەمان شێوە باس لە پێکهاتە و کارەکانی ئەم شورایە دەکات. دەقی ئەم مادانە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

اصل ٩١:

١- به منظور پاسداری از احکام اسلام و قانون اساسی از نظر عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با آنها، شورایی به نام شورای نگهبان با ترکیب زیر تشکیل میشود:

١- شش نفر از فقهای عادل و آگاه به مقتضیات زمان و مسائل روز، انتخاب این عده با مقام رهبری است.

٢- شش نفر حقوقدان، در رشته‌های مختلف حقوقی، از میان حقوقدانان مسلمانی که به وسیله رییس قوه قضاییه به مجلس شورای اسلامی معرف میشوند و با رأی مجلس انتخاب میگردند.

اصل ٩٢:

اعضای شورای نگهبان برای مدت شش سال انتخاب می شوند ولی در نخستین دوره پس از گذشتن سه سال، نیمی از اعضای هر گروه به قید قرعه تغییر مییابند و اعضای تازه‌ای به جای انها انتخاب میشوند.

اصل ٩٣:

مجلس شورای اسلامی بدون وجود شورای نگهبان اعتبار قانونی ندارد مگر در مورد تصویب اعتبارنامه نمایندگان و انتخاب شش نفر حقوقدان اعضای شورای نگهبان.

اصل ٩٤:

کلیه مصوبات مجلس شورای اسلامی باید به شورای نگهبان فرستاده شود، شورای نگهبان موظف است آن را حداکثر ظرف ده روز از تاریخ وصول از نظر انطباق بر موازین اسلام و قانون اساسی مورد بررسی قرار دهد و چنانچه آن را مغایر ببیند برای تجدید نظر به مجلس بازگرداند در غیر این صورت مصوبه قابل اجر است.

اصل ٩٥:

در مواردی که شورای نگهبان مدت ده روز را برای رسیدگی و اظهار نظر نهایی کافی نداند، میتواند از مجلس شورای اسلامی حداکثر برای ده روز دیگر با ذکر دلیل خواستار تمدید وقت شود.

اصل ٩٦:

تشخیص عدم مغایرت مصوبات مجلس شورای اسلامی با احکام اسلام با اکثریت فقهای شورای نگهبان و تشخیص عدم تعارض آنها با قانون اساسی بر عهده اکثریت همه اعضای شورای نگهبان است.

اصل ٩٧:

اعضای شورای نگهبان به منظور تسریع در کار میتوانند هنگام مذاکره درباره لایحه یا طرح قانونی در مجلس حاضر شوند و مذاکرات را استماع کنند، اما وقتی طرح یا لایحه‌ای فوری در دستور کار مجلس قرار گیرد، اعضای شورای نگهبان باید در مجلس حاضر شوند و نظر خود را اظهار نمایند.

اصل ٩٨:

تفسیر قانون اساسی به عهده شورای نگهبان است که با تصویب سه چهارم آنان انجام میشود.

اصل ۹۹:

۱- شورای نگهبان نظارت بر انتخابات مجلس خبرگان رهبری، ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی و مراجعه به آراء عمومی و همه‌پرسی را بر عهده دارد.

(۹) اصل ۱۰۷:

پس از مرجع عالیقدر تقلید و رهبر کبیر انقلاب جهانی اسلام و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت ایت الله العظمی امام خمینی (قدس سره الشریف) که از طرف اکثریت قاطع مردم به مرجعیت و رهبری شناخته و پذیرفته شدند، تعیین رهبر به عهده خبرگان منتخب مردم است، خبرگان رهبری درباره همه فقهاء واجد شرایط مذکور در اصول پنجم و یکصد و نهم بررسی و مشورت میکنند، هر گاه یکی از آنان را اعلم به احکام و موضوعات فقهی یا مسائل سیاسی و اجتماعی یا دارای مقبولیت عامه یا واجد برجستگی خاص در یکی از صفات مذکور در اصل یکصد و نهم تشخیص دهند او را به رهبری انتخاب میکنند و در غیر این صورت یکی از آنان را به عنوان رهبر انتخاب و معرفی مینمایند رهبر منتخب خبرگان، ولایت امر و همه مسئولیت های ناشی از آن را بر عهده خواهد داشت، رهبر در برابر قوانین با سایر افراد کشور مساوی است.

(۱۰) مادەی ۱۱۰ی یاسای بنەڕەتی بەم شێوەیە باس لە دەسەڵاتە دیکتاتۆرییەکانی ڕابەر دەکات. لە ڕاستیدا ڕابەر هیچ شتێک نەماوە کە بەدەستی نەبێ. دەبێ خوێنەر سەرنجی ئەوە بدات کە نووسەرەکان هەمیشە لەبەر ڕۆشنایی یاسا بنەڕەتییەکەی ساڵی ۱۹۷۹ باس لە شتەکان دەکەن. بەڵام هەندێک لە مادەکان دوای مردنی خومەینی/ریفۆرمی ۱۹۸۹ هەندێک گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە. من لە هەموو پەراوێزەکاندا دەقە تازەکانم نووسیوەتەوە، تەنها لە دوو جێگادا نەبێ کە نووسەرەکان مەبەستیان بووە (مادەی ۵، ۱۱۰) لێرەدا نووسەرەکان لەبەر ڕۆشنایی دەقە کۆنەکەدا باس لە دەسەڵاتەکانی ڕابەر دەکەن. بەڵام دواتر لە ژێر سەردێڕی "ریفۆرمکردنی یاسای بنەڕەتی ۱۹۸۹"دا نووسەرەکان لەبەر ڕۆشنایی دەقە ریفۆرمکراوەکەدا باس لە دەسەڵاتەکانی ڕابەر

دەکەن. بۆیە من لێرەدا هەردوو دەقەکەم نووسیوەتەوە. دەقە کۆنەکەی مادەی ۱۰۷: وظایف و اختیارات رهبری:

۱- تعیین فقهای شورای نگهبان.

۲- نصب عالیترین مقام قضایی کشور.

۳- فرماندهی کلی نیروهای مسلح به ترتیب زیر.

الف - نصب و عزل رییس ستاد مشترک.

ب- نصب و عزل فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

ج- تشکیل شورای عالی دفاع ملی، مرکب از هفت نفر از اعضای زیر.

- رییس جمهور.
- نخست وزیر.
- وزیر دفاع.
- رییس ستاد مشترک.
- فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- دو مشاور به تعیین رهبر.

د- تعیین فرماندهان عالی نیروهای سه گانه به پیشنهاد شورای عالی دفاع.

ه- اعلام جنگ و صلح و بسیج نیروهای به پیشنهاد شورای عالی دفاع.

٤- امضای حکم ریاست جمهور پس از انتخاب مردم صلاحیت داوطلبان ریاست جمهوری از جهت دارا بودن شرایطی که در این قانون میآید باید قبل از انتخابات به تأیید شورای نگهبان و در دوره اول به تأیید رهبری برسد.

۵- عزل رییس جمهور با در نظر گرفتن مصالح کشور، پس از حکم دیوان عالی کشور به تخلف وی از وظایف قانونی یا رأی مجلس شورای ملی به عدم کفایت سیاسی او.

٦- عفو یا تخفیف مجازات محکومیت، در حدود موازین اسلامی، پس از پیشنهاد دیوان عالی کشور.

ئەمەش دەقە تازەکەیە کە خوێنەر دواتر پێویستی پێی هەیە:

وظایف و اختیرات رهبر

۱- تعیین سیاستها کلی نظام جمهوری اسلامی ایران پس از مشورت با مجمع

تشخیص مصلحت نظام.

۲- نظارت بر حسن اجرای سیاستهای کلی نظام.

۳- فرمان همه‌پرسی.

٤- فرماندهی کلی نیروهای مسلح.

٥- اعلام جنگ و صلح و بسیج نیروها.

٦- نصب و عزل و قبول استعفای:

الف - فقه‌های شورای نگهبان.

ب- عالیترین مقام قوه قضاییه.

ج- رییس سازمان صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

د- رییس ستاد مشترک.

هـ- فرمانده کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

و- فرماندهان عالی نیروهای نظامی و انتظامی.

۷- حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه گانه.

۸- حل معضلات نظام که از طرق عادی قابل حل نیست، از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام.

۹- امضاء حکم ریاست جمهوری پس از انتخاب مردم صلاحیت داوطلبان ریاست جمهوری از جهت دارا بودن شرایطی که در این قانون میآید باید قبل از انتخابات به تأیید شورای نگهبان و در دوره اول به تأیید رهبری برسد.

۱۰- عزل رییس جمهور با در نظر گرفتن مصالح کشور پس از حکم دیوان عالی کشور به تخلف وی از وظایف قانونی، یا رأی مجلس شورای اسلامی به عدم کفایت وی بر اساس اصل هشتاد و نهم.

۱۱- عفو یا تخفیف مجازات محکومیت در حدود موازین اسلامی، پس از پیشنهاد رییس قوه قضاییه.

رهبر میتواند بعضی از وظایف و اختیارات خود را به شخص دیگری تفویض کند.

(۱۱) اصل ٤:

کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی،

نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهاء شورای نگهبان است.

(۱۲) اصل ۱۲:

دین رسمی ایران، اسلام و مذهب جعفری اثنیعشری است و این اصل الی الابد غیر قابل تغییر است و مذاهب دیگر اسلامی اعم از حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و زیدی دارای احترام کامل میباشند و پیروان این مذاهب در انجام مراسم مذهبی، طبق فقه خودشان آزادند و در تعلیم و تربیت دینی و احوال شخصیه ازدواج، طلاق، ارث وصیت و دعاوی مربوط به آن در داگاهها رسمیت دارند و در هر منطقه‌ای که پیروان هر یک از این مذاهب اکثریت داشته باشند، مقررات محلی در حدود اختیارات شوراها بر طبق آن مذهب خواهد بود، با حفظ حقوق پیروان سایر مذاهب.

(۱۳) مەبەست لە madhhab کۆ madhahib، ئەو ئاییینزایانەیە کە لە ئیسلامدا هەن و هەریەکەیان بەناوی داهێنەرەکانیانەوە ناونراون (ن).

(١٤) مادەی ٦٤ باس لە نماییندەگی پەرلەمانی پەیڕەوانی ئایینەکانی تر دەکات.

اصل ٦٤:

عده نمایندگان مجلس شورای اسلامی دویست و هفتاد نفر است و از تاریخ همه‌پرسی سال یکهزار و سیصد و شصت و هشت هجری شمسی پس از هر ده سال، با در نظر گرفتن عوامل انسانی، سیاسی، جغرافیایی و نظایر آنها حداکثر بیست نفر نماینده میتواند اضافه شود زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده و مسیحیان اشوری و کلدانی مجموعا یک نمایند و مسیحیان ارمنی جنوب و شمال هر کدام یک نماینده انتخاب میکنند.

محدوده حوزه‌های انتخابیه و تعداد نمایندگان را قانون معین میکند.

(١٥) من بەش بەحاڵی خۆم وا لەم دێڕە تێ دەگەم کە موسڵمانەکان تەنها بۆیان هەیە کاندیدێکی موسڵمان هەڵبژێرن. بەهەمان شێوە جووەکان کاندیدی جو و مەسیحییەکان کاندیدی مەسیحی و... هتد. واتە یەکێکی موسڵمان بۆی نییە کاندیدێکی جو هەڵبژێرێ یا بەپێچەوانەوە.

(١٦) واتە تەنها ئایدیۆلۆژی ئیسلام هەیە و ڕێگە نادرێ هیچ ئایدیۆلۆژییەکی دیکە

هەبێ. بۆیەشە ڕێگە بەحیزبەکان نادرێت کە وەکو حیزب بەشداری هەڵبژاردنەکان بکەن چونکە کە یەک ئایدیۆلۆژیا هەبوو چیتر پێویست بەوە ناکا گروپ و حیزبە جوداکان بەربەرەکانی لەگەڵ یەکتردا بکەن چونکە دەبێ بڕوایان بەهەمان ئایدیۆلۆژیای هەبێ و بۆ هەتا هەتاییش.

(١٧) واتە ڕاگرتنی بڕیار و یاساکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو، نەک هەڵوەشانەوەیان.

(١٨) بەپێی مادەی ١١٢ ئەم دەزگایە کە ڕەفسنجانی سەرۆکایەتی دەکرد دەسەڵاتێکی یەکجار گەورەی خرایە ژێر دەستەوە، ئەویش یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی نێوان پەرلەمان و شورای نیگابانە. لە سەرجەمی وڵاتە پێشکەوتووەکاندا ئەم کارە دادگای باڵا یا دەستووری دەیکات. چ ئەم دەزگایە و چ شورای نیگابانیش ئەگەر نەڵێین هەمیشە ئەوە بەزۆری هەر لە دەستی کۆنسێرڤاتیڤەکاندا بووە:

اصل ١١٢

مجمع تشخیص مصلحت نظام برای تشخیص مصلحت نظام در مواردی که مصوبه مجلس شورای اسلامی را شورای نگهبان خلاف موازین شرع و یا قانون اساسی بداند و مجلس با در نظر گرفتن مصلحت نظام نظر شورای نگهبان را تأمین نکند و مشاوره در اموری که رهبری به انان ارجاع میدهد و سایر وظایفی که در این قانون ذکر شده است به دستور رهبری تشکیل میشود.

اعضاء ثابت و متغیر این مجمع را مقام رهبری تعیین مینماید مقررات مربوط به مجمع توسط خود اعضاء تهیه و تصویب و به تأیید مقام رهبری خواهد رسید.

(١٩) اصل ١٦٧:

قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوا را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوای معتبر، حکم قضیه را صادر نماید و نمیتواند به بهانه سکوت یا نقص یا اجمال یا تعارض قوانین مدونه از رسیدگی به دعوا و صدور حکم امتناع ورزد.

(٢٠) مەبەست لەو دیارییەیە کە زاوا بەیانی زوو دەیداتە بووک، پاش ئەوەی شەوی یەکەمی لەگەڵدا بەسەر برد. ئەمە جۆرە نەریتێکە کە لە هەندێ وڵاتدا پیادە دەکرێ.

(٢١) اصل ١٠:

از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه ریزیهای مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست ان و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد.

اصل ١١:

به حکم آیه کریمه "ان هذه امتکم امة واحدة وانا ربکم فاعبدون" همه مسلمانان یک امت اند و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است سیاست کلی خود را بر پایه إئتلاف و اتحاد ملل اسلامی قرار دهد و کوشش دیر به عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد.

(٢٢) بەپێی ئایەتی ٣٣ی سورەتی المائدة سزای ئەوانەی شەڕ لەگەڵ خوا و پێغەمبەرەکانی خوادا دەکەن و فەساد لەسەر زەویدا بڵاو دەکەنەوە کوشتن و هەڵواسین و دەست و قاچ بڕینەوەیە – و.

دەقی ئایەتەکە بەم شێوەیەیە:

"إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الارض فسادا أن يقتلوا أو يصلبوا أو تقطع أيديهم وأرجلهم من خلف أو ينفوا من الارض ذلك لهم خزي في الدنيا ولهم في الاخرة عذاب عظيم".

(٢٣) بەپێی ئەم مادەیە بووایە ئەوە نەدەبوو ئازار و ئەشکەنجەدان لە ئێراندا هەبووایە:

اصل ٣٣:

هر گونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است. اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند، مجاز نیست و چنین شهادت و اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است متخلف از این اصل طبق قانون مجازات میشود.

(٢٤) سەرجەمی ئەو حیزبانەی لە ناو ئێران و کوردستاندا بوون و لەگەڵ دەوڵەتدا نەبوون ناچار کران ناو شار بەجێ بێڵن و ڕوو لە چیاکان یا لە دەرەوەی ئێران بکەن. مجاهدین خلق پاش ماوەیەک لە پەرتەوازەبوون ڕووی لە عێراق کرد. ئەم حیزبە بارەگای گەورەی لە ناو شارەکانی کوردستاندا هەبووە. دەوڵەتی عێراق زرنگانە توانی بۆ مەبەست و پیلانەکانی خۆی بەکاریان بێنێ، بۆ نموونە لە سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکاندا. ئەوەی پەیوەندی بەکوردەوە هەبێ ئەوەیە کە مجاهدین چەندین جار دەستی لە کوشتن و سەربڕینی خەڵکی کورددا هەبووە. خەڵکی ئاسایی ئەوە دەگێڕنەوە کە لە کاتی ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١دا

بەبەرچاوی خۆیانەوە ئەندامەکانی ئەم حیزبەیان دیوە کە چەندین کوردیان کوشتووە. بەڵگەنامەکانی دوای ڕوخانی ڕژێمی بەعس بەشێک لەم ڕاستیانەیان ئاشکرا کرد.

(٢٥) لەم بوارەدا ڕژێمی ئێران و عێراق بەیەک ئاراستەدا گوزەر دەکەن. لە هەردوو لا ڕژێمی ئیسلامی و بەعسی خۆیان هاوێشتۆتە نێو تەواوی دامودەزگاکانی وڵاتەکەوە و دەستیان بەسەر سەرجەمی دەزگا گرینگەکاندا گرتووە. بۆ پتەوکردنی ئەمەش هەریەکە و هەزارەها ئەندامیان کۆکردۆتەوە کە لە ئێران لە شێوە کۆمیتە و پاسداران و... هتد دایە، لە عێراقیشدا لە شێوەی ئەمن و موخابەرات و حیزب... هتد دایە. لە زۆربەی دامودەزگاکاندا لە ئێران کۆلکە مەلایەک و لە عێراقدا بەعسییەکی بێ فەڕ کە خاوەنی پلەیەکی نزمن لە ناو ئیدارەکاندا، دەسەڵاتی تەواویان تەنانەت بەسەر بەڕێوەبەر و سەرۆکی ئیدارەکانیشدا هەیە.

(٢٦) اصل ٢٤:

نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند مگر آن که مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد، تفصیل آن را قانون معین میکند.

(٢٧) مادەی ١٧٥:

در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، آزادی بیان و نشر افکار با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور باید تأمین گردد.

نصب و عزل رییس سازمان صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران با مقام رهبری است و شورایی مرکب از نمایندگان رییس جمهور و رییس قوه قضاییه و مجلس شورای اسلامی هر کدام دو نفر نظارت بر این سازمان خواهند داشت.

خط مشی و ترتیب اداره سازمان و نظارت بر آن را قانون معین میکند.

(٢٨) مەبەست لەو یاسایانەیە کە هەم جۆرە ئازادییەک بۆ هاوڵاتییەکان بەرقەرار دەکا و هەم لە دەستدرێژی هاوڵاتییەکانی تر یا کۆمەڵگاش دەیانپارێزێ.

(٢٩) لە پەراوێزی ژمارە ١٢دا مادەی ١٢ دانراوە، وا لە خواریشەوە مادەی ١٣ و ١٤ی یاسای بنەڕەتی دادەنێم:

مادەی ١٣: باس لە مافی زەردەشتەکان، جوەکان و کریستەکان دەکات.

ایرانیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی تنها اقلیتهای دینی شناخته می شوند که

در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصیه و تعلیمات دینی بر طبق آیین خود عمل میکنند.

مادەی ١٤: باس لە ڕێزگرتنی غەیرە موسڵمانەکان دەکات لە لایەن موسڵمانەکانەوە:

به حکم آیه شریفه "لاینهاکم الله عن الذین لم یقاتلوکم فیالدین ولم یخرجوکم من دیارکم ان تبروهم و تقسطوا الیهم ان الله یحب المقسطین" دولت جمهوری اسلامی ایران و مسلمانان موظفند نسبت به افراد غیر مسلمان با اخلاق حسنه و قسط و عدل اسلامی عمل نمایند و حقوق انسانی آنان را رعایت کنند این اصل در حق کسانی اعتبار دارد که بر ضد اسلام و جمهوری اسلامی ایران توطنه و اقدام نکنند.

(٣٠) اصل ٢٣:

تفتیش عقاید ممنوع است و هیچکس را نمیتوان به صرف داشتن عقیدەای مورد تعرض و مواخذه قرار دارد.

سەرچاوەکان:

Ahmed, Ishtiaq: The Concept of an Islamic State. An Analysis of the ideological Controversy in Pakistan. Stockholm, 1985.

Bakhash, Shaul: The Reign of the Ayatollahs. Iran and the Islamic Revolution. New Yourk, 1984.

Bashiriyeh, Hossein: The State and Revolution in Iran 1962 - 1982. London, 1982.

Brumberg, Daniel: Reinventing Khomeini. The Struggle for Reform in Iran. Chicago and London 2001.

Chubin, Shahram: Whither Iran? Reform Domestic Politics and National Security. Adelphi Papers, 342. London 2002.

Dahle’n Ashk: Deciphering the Meaning of Revealed Law. The Surûshian Paradigm in Shi’i Epistemology. Uppsala, 2001.

Ehteshami, Anoushirvan: After Khomeini: The Iranian Second Republic. London, 1995.

Ende, Werner: Arabische Nation und Islamische Geschichte. Die Umayyaden in Utreil arabischer Autoren des 20. Jahrhunderts. Beirut / Wiesbaden, 1977.

Esposito, John and Ramazani, R. K (red): Iran at the Crossroads. New York, 2001.

Ferdinand, Klaus och Mozaffari, Mehdi (red): Islam: state and Society. NIAS, 1988.

Gavahi, abdolrahim: Islamic Revolution of Iran. Conceptual Aspects and Religious Dimension. Uppsala, 1987.

Hiro, Dilip: Iran under the Ayatollahs. 1987.

Hjärpe, Jan: Politisk islam: Studier I muslims fundamentalism. Andra upplagan. Stockholm, 1983.

Hooglund, Eric (red): Twenty Years of Islamic Revolution. Political and Social Transition in Iran since 1979. Syracuse, 2002.

Johnsson, Bo: Islamisk rätt: Studier I den islamiska iätt - och samhällsordningen. Stockholm, 1975.

Keddie, Nikki R. och Hooglund (red): The Iranian Revolution and the Islamic Republic. Boulder, Col, 1986.

Kepel, Gilles: Jihad. Expansion et de’clin del islamisme. Paris, 2000.

Martin, Vanessa: Women, Religion and Culture in Iran. Richmond, 2002.

Martin, Vanessa: Creating an Islamic State. Khomeini and the making of a New Iran. London, 2003.

Menashri, David: Iran. Adecade of War and revolution. New York and London. 1990.

Nordberg, Michael: Profetens folk. State samhälle och kultur I islam under 1000 ar. Stockholm, 1988.

Schacht, Joseph: An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1979.

Schirazi, Ashga: The Constitution of Iran. Politics and the State in the Islamic republic. London, 1997.

Utas, Bo: Islam og samfundet. Köpenhamn, 1982 / textsamling.

Vakili, Valla: The Political Thought of Abdolkarim Sorerish. New York, 1996.

Vatikiotis, Panayotis: Islam and the state. London, 1987.

* بۆ بەدواداچوونی تێرم و دەستەواژە ئیسلامییەکان و ماناکانیان، هەروەها تێکست و سەرچاوەکان بڕوانە:

Encyclopaedia of Islam. New York (London/ Leiden)

and

Shorter Encyclopaedia of Islam. (D: o).

* بۆ بەدواچوونێکی بەردەوامی هەواڵەکانی ئێران بڕوانە:

Discours. An Iranian Quarterly. Tehran. 1999.

پێرست

ئەم کتێبەکە 6
پێشەکیی نووسەر بۆ چاپی کوردی 12
ئیسلام و خیلافەت 17
ڕۆڵی دەوڵەت، خێزان، ئایین 20
پاشماوە سیاسی و مێژووییەکان 27
یاسای بنەڕەتی کۆماری ئیسلامیی ئێران 31
پرنسیپە بنەڕەتییەکانی ئەم سیستمە 32
سیستمی سیاسی لە چوارچێوەی یاسای بنەڕەتیدا شورای نگهبان 38
ڕابەر 40
پەرلەمان 44
سەرۆک کۆمار و حکوومەت 48
ریفۆرمکردنی یاسای بنەڕەتی ١٩٨٩ 50
سیستمی یاسایی 52
خاڵە ناکۆکەکان یاساکانی خێزان و سزادان 54
سیستمی سیاسی لە واقیعی ئێراندا 58
سەرۆک کۆمار 66
ئیدارەکان و سەربەخۆیی ناوچەکان 72
پێکهێنانی ڕای گشتی 75
ئازادی و مافەکانی مرۆڤ دۆزی سەلمان روشدی 80
سڕینەوەی خومەینیزم 85
پەراوێزەکان 90
سەرچاوەکان 101